

brahma-sūtre

śrī-nimbārkācārya-racitaḥ

śrī-vedānta-pārijāta-saurabhaḥ

śrīnivāsācārya-kṛta-śrī-vedānta-kaustubha-sahitaḥ

— -o)0(o—

$$(1.1)$$

prathamo'dhyāyaḥ

prathamah pādah

|| adhikaraṇam 1 ||

||1.1.1||

athāto brahma-jijṣāsā|

[pā. sau.] athādhīta-ṣaḍ-aṅga-vedena
 karma-phala-kṣayākṣayatva-viśayaka-viveka-prakāra-ka-vākyārtha-janya-saṁśaya-
 tata eva jijṇāsita-dharma-mīmāṃsā-śāstreṇa tan-niścita-karma
 tat-prakāra-tat-phala-viśayaka-jñānavatā karma brahma phalaṁ
 sātātva-sātiśayatva-niratiśayatva-viśayaka-vyavasāya-jāta-nirvedena
 bhagavat-prasādepsunā tad-darśaneccā-lampaṭenācāryaika-devena
 śrī-guru-bhakty-eka-hārdena
 mumukṣuṇāntācintya-svābhāvika-svarūpa-guṇa-śakty-ādibhir brhattamo yo ramā-kāntaḥ

puruṣottamo brahma-śabdābhidheyaḥ, tad-aviśayikā jijṣāsā satataṁ sampādanīyety upakrama-vākyārthaḥ||1||

[ve. kau.] śrī-harīsaṁ sanakādīn devarṣiṁ nimbabhāskaraṁ ca bhaje|
krpayaiśāṁ śrī-kṛṣṇe paramātmāni no bhavatu bhaktiḥ||1||
śrī-kṛṣṇa-pāda-yugalaṁ śīrasā namāmi
yatrānvitaḥ śruti-gaṇo na virodham eti|
yad dhyāna-yoga-niratās ca yad āpnuvanti
keśendra-vandyam anīśaṁ manasā girā ca||2||

iha khalu sarveśvaraḥ sarvātmā sarva-jagad-abhinna-nimittopādāna kāraṇa-rūpo bhagavān puruṣottamaḥ śrī-vāsudevaḥ pārāśaryātmanā nānā-kutarka-vimohitān jīvān vīkṣya teṣu sva-jṣāna-bhakti draḍhayitum niḥsaṁśayatayā parabrahma-pratipattaye śārīraka-mīmāṁsākhyaṁ vedānta-śāstraṁ sūtrayāṁ āsa| atha śrī-sanatkumāra-santati-pravartakaḥ parama-kāruṇiko mumukṣv anugrahāya bhagavān śrīman-nimbārkaś tad-vyākhyānaṁ śārīraka-mīmāṁsā-vākyārtha-rūpeṇa vedāntapārijātasaurabhākhyam atigūḍhaṁ kṛtavān| atha tu tad-ājṣayā tad-ukta-vartmanā tad-anugraha-kāmena tac-chiṣyeṇa mayā mṛdu-mita-pado vedāntakaustubhas tad-bhāvārtha-prakāśako viduṣāṁ upakārāya viracyate| nanu dharma-jijṣāsayaiveṣṭa siddhau kiṁ brahma-jijṣāsayety atra dharmasyānitya-phala-datvān niratīśayānantānanda-prāptaye taj-jijṣāsā kartavyety ucyate| atrātha-śabdaḥ ānantarye, na cārthāntare, pūrva-nīrvacanābhāvāt| na ca “oṅkāraś cātha-śabdaś ca, dvāv etau brahmaṇaḥ purā|| kaṇṭhaṁ bhittvā viniryātau tasmān māṅgalikāv ubhau” iti vacanād iha maṅgalārtha iti vācyam| asya śāstrasya śabdato’rthataś ca maṅgala-rūpatvena maṅgalāntara-nirapekṣatvāt| śrutyaiiva maṅgala-lābhāc ca| evam anyeṣāṁ apy atha-śabdārthānām adhikārādīnām ihānupayogāc ca| kiṣcārtha-viśeṣa-vivakṣayā paṭhitaḥ śabdo’rthāntare prayoktum aśakyah| ānantaryam asyeha vivakṣito’rthaḥ| ata ity asya pūrva-vṛtta-parāmarśitvāt| tasmād atha-śabda ānantārthaka eva| ata iti-śabdo hetv-arthaḥ| “nāvedavin manute taṁ brhantaṁ dve brahmaṇī veditavye, śabda brahma-param ca yat, śabda-brahmaṇi niṣṇātaḥ param brahmādhigacchati” ity ādi śruti-smṛtibhyāṁ śabda-brahma-niṣṭha-gamyāṁ vakṣyamāṇa-lakṣaṇaṁ tattvaṁ brahma-śabda-vācyam| jijṣāsā-śabda iṣyamāṇa-brahma-jṣānecchā-vācakaḥ| yady apy athānantaram ato hetor brahma-jijṣāsā jāyate iti kriyā-padādhyāhāro’pi yujyate, prekṣāvatāṁ viśiṣṭe’rthe svato jijṣāsāsambhavāt tathāpi “ātmā vā are draṣṭavyaḥ śrotavyo mantavyo nididhyāsitavyaḥ sa vijijṣāsitavyaḥ” ity ādi viśaya-vākya-sārūpyāt kartavyety adhyāhṛtena vidhy-arthaka-padenānvayo bodhyaḥ| “mumukṣur bhūtvātmanyevātmānaṁ paśyet” iti śruty-anusāri mumukṣu-padaṁ tṛtīyāntam ākṣipyate iti pada-yojanā| tatrāthānantaram iti dharma-jijṣāsā-viśaya-bhūta-dharma-svarūpa-tat-sādhana-tad-anuṣṭhāna-prakāra-tat-phala-viśaya

ka-jṣānānantaram “svādhyāyo’dhyetavyaḥ” iti vidhīyamāna-saṁskārādi-pūrvakam sāṅgam
 vedam adhītya tatra karma-phalasya kṣayākṣayatva-vidhāyakāni “akṣayyam ha vai
 cāturmāsya-yājinaḥ sukrtaṁ bhavati| apāma somam amṛtā abhūma| yatra noṣṇam na ca śītam
 syān na glānir nāpy arātaya” ity ādīni, “tad yatheha karma cito lokāḥ kṣīyate evam evāmutra
 puṇya-cito lokāḥ kṣīyate| antavad evāsya tad bhavati| na hy adhruvaiḥ prāpyate dhruvam| nāsty
 akṛtaṁ kṛtena| plavā hy ete adṛdhā yajṣa-rūpāḥ” ity ādīni paraspara-viruddha-prakārakāṇi
 vākyāni sāmānyato dṛṣṭvā jāta-saṁśayo viśeṣato nirṇatum anīśas tan-nivṛttaye
 dharma-jijṣāsāyām pravṛttas tayā samyam
 nirṇīta-karma-svarūpa-tad-anuṣṭhāna-prakāra-tat-phalakas tathābhūta-jṣānam āpadyate|
 tad-anantaram ity arthaḥ| ato hetor iti karma-phalasya sāntatvasātiśayatva-niścayāt “tad yatheha
 karma-cito lokāḥ kṣīyate evam evāmutra puṇya-cito lokāḥ” iti śruteḥ, “ābrahma-bhuvanāl lokāḥ
 punar āvartino’rjuna” iti smṛteś ca| brahma-jṣānasya ca niratiśayānanta-phalakatva-niścayāt,
 “tam eva viditvātmṛtyum eti nānyaḥ panthā vidyate’yanāya| yadā carmavad ākāśam
 veṣṭayiṣyanti mānavāḥ, tadā devam avijsāya duḥkhasyānto bhaviṣyati| jṣātvā devam mucyate
 sarva-pāśaiḥ| yas tam ātmānam anuvidya vijānāti sa sarvāmś ca lokān āpnoti sarvāmś ca kāmān|
 aṅguṣṭha-mātram puruṣam madhye ātmani samsthitam, tam jṣātvā mṛtyum atyeti nānyaḥ panthā
 vimuktaye| bahavo jṣāna-tapasā pūtā mad-bhāvam āgatāḥ| jṣānavān mām prapadyate| jṣātvā mām
 śāntim rccati” ity ādi śruti-smṛtibhyaḥ| “yo vā etad akṣaram aviditvā gārgy asmāl lokāt praiti sa
 kṛpaṇaḥ| asūryā nāma te lokā andhena tamasā vṛtāḥ, tāms te pretyābhigacchanti ye ke
 cātma-hano janāḥ” ity ādi śrutibhyaḥ| anātma-jṣasya kṛpaṇatvātma-ghnatvādi-yoga-nindāśravaṇāc
 ca brahma-jijṣāsā kartavyeti yāvat| kenety apekṣāyām ebhyo hetubhyaḥ karma-phalāda
 jāta-nirvedena śrī-bhagavad-darśanasya mokṣāsādhāraṇa-kāraṇatvam śrutvā taj-janya-vyavasāya
 janya-didṛkṣāgraha-grhītena śrī-puruṣottama-prasādaikēpsunā ācāryaika-devena gurūpasannena
 guru-bhakty-eka-hārdena mumukṣuṇety anveti| “parīkṣya lokān karma-citān brāhmaṇo nirvedam
 āyāt| yadā paśyaḥ paśyate rukma-varṇam kartāram īśam puruṣam brahma-yonim, tadā vidvān
 puṇya-pāpe vidhūya niraṣjanaḥ paramam sāmym upaiti| juṣṭam yadā paśyaty anyam īśam asya
 mahimānam iti vīta-śokaḥ| pṛthag ātmānam preritāś ca matvā juṣṭas tatas tenāmṛtatvam eti|
 bhidyate hṛdaya-granthīś chidyante sarva-saṁśayāḥ, kṣīyante cāsya karmāṇi tasmin dṛṣṭe
 parāvare| yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas tasyaiṣa ātmā vṛṇute tanum svām| tam akratuṁ paśyati
 vīta-śokaḥ| dhātuḥ prasādān mahimānam īśam| tad-viṣṣānārtham sa gurum evābhigacchet
 samit-pāṇiḥ| śrotṛyam brahma-niṣṭham, tasmai sa vidvān upasannāya samyak praśānta-cittāya
 śamānvitāya| yenākṣaram puruṣam veda satyam provāca tām tattvato brahma-vidyām|
 ācārya-devo bhava| yasya deve parā-bhaktir yathā deve tathā gurau, tasyaite kathitā hy arthāḥ
 prakāśante mahātmanāḥ” ity ādi śrutibhyaḥ| brahmaṇo jijṣāsā brahma-jijṣāsā, brahmaṇa iti
 karmaṇi ṣaṣṭhī “kartṛ karmaṇoḥ kṛti” iti śāstrāt| brahma-jijṣāseti karma-ṣaṣṭhyā samāśaḥ

“kṛd-yogā ca śaṣṭhī samasyate” ity ukteḥ| brahma
 cācintyānanta-niratiśaya-svābhāvika-bṛhattama-svarūpa-guṇādy-āśraya-bhūtaḥ sarva-jṣaḥ
 sarva-śaktiḥ sarveśvaraḥ sarva-kāraṇa-rūpaḥ samānātiśaya-śūnyaḥ sarva-vyāpakāḥ
 sarva-vedaika-vedyaḥ śrī-kṛṣṇa eva “bṛhati bṛmhayati tasmād ucyate param brahma”| “yaḥ
 sarva-jṣaḥ sarva-vit, parāśya śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jṣāna-bala-kriyā ca| eṣa
 sarveśvaraḥ, tam īśvarāṇām paramaṁ maheśvaraṁ, tam devatānām paramaṁ ca daivataṁ, na
 tasya kāryaṁ karaṇaṁ ca vidyate| na tat-samaś cābhyadhikaś ca dṛśyate| pradhāna-kṣetrajṣa-patir
 guṇeśaḥ| eko devaḥ sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ sarva-vyāpī sarva-bhūtāntarātmā| kṛṣṇa eva paro devas
 tam dhyāyet| ahaṁ sarvasya prabhavo mattaḥ sarva pravartate| mattaḥ parataraṁ nānyat kiṁcid
 asti dhanaṣjaya| vedaiś ca sarvair ahameva vedyaḥ” ity ādi śruti-smṛtibhyaḥ| tad-viṣayakam eva
 jṣānaṁ tathā bhūteṣyamāna-jṣāna-viṣayikaiveccchety arthaḥ| tathā ca śrūyate— “ātmā vā are
 draṣṭavyaḥ śrotavyo mantavyo nididhyāsitavyaḥ” ity ādi bṛhadāraṇyake| “bhūmā tv eva
 vijijṣāsītavyaḥ” iti chāndogye ca| are maitreyi ātmā draṣṭavyaḥ| atra tavya-pratyayaḥ arhārthaka
 eva, “arhe kṛtyatṛcaś ca” iti sūtrāt| brahma-sākṣātkāryaśya “bhidyate hṛdaya-granthiḥ chidyante
 sarva-saṁśayāḥ, kṣīyante cāśya karmāṇi dṛṣṭa evātmanīśvare| niraṣjanaḥ paramaṁ sāmyam
 upaiti| aśya mahimānam iti vīta-śokaḥ| tato māṁ tavato jṣātvā viśate tad-anantaram” ity ādi
 vākyair mokṣāntaraṅgopāyatayā siddhatvena vidheyatvābhāvāt| tathā ca vākyāntara-prāptaṁ
 brahma-sākṣātkāra-lakṣaṇaṁ mokṣāsādhāraṇopāyaṁ darśanam uddiśya,
 tad-antaraṅgopāya-bhūta-nididhyāsanam atra vidhīyate| tad eva
 dhyāna-jṣāna-parābhakti-dhruvāsmṛty-apara-paryāya-bhūtaṁ jṣāna-śabdena sūtrayām āśa
 bhagavān bādarāyaṇaḥ, sūtra-viṣaya-vākyayor ekārthatva-niyamāt| tatrāpi viṣaya-vākyasya
 mūla-rūpatvena svataḥ prāmāṇyād balīyastvaṁ tad-anusāreṇaiva sūtrārtho neyaḥ, anyathā taylor
 viṣaya-viṣayi-bhāvānupapatteḥ| śravaṇa-mananayor nididhyāsanopāyatvena viniyogaḥ, taylor api
 paramparayā mokṣa-sādhanaopāyatvāt| tatra vedānta-vākyānām
 bhagavat-svarūpa-guṇādi-pratipādana-paratvaṁ niścītya, tat-pratipādyam dhyeya-svarūpādikam
 sākṣāt paśyata ācāryasya mukhāt tad-anubhūta-vākyārthasya grahaṇaṁ śravaṇam| śrutasya
 copadiṣṭārthasya svānubhava-viṣayīkaraṇāya śāstrānukūla-yuktibhir vicāra-viśeṣo mananam|
 manana-viṣayasyārthasya sākṣātkārāsādhāraṇa-sādhanaṁ anavarata-dhyānaṁ nididhyāsanam|
 tathācokta-lakṣaṇa-śravaṇādi-sādhya-nididhyāsanasyātyantāprāptatvād apūrva-vidhir evāyam iti
 bodhyam| bhūmetyasya vyākhyā tu bhūmeti sūtra-vyākhyāne draṣṭavyā| phalitārthas tv
 anādi-baddhena jīvena daivāj janma-samaye
 madhusūdanāvalokitenānuṣṭhita-sādhana-kadambenopāsita-guru-caraṇena
 vedānta-vedya-brahma-śravaṇa-manana-nididhyāsanair labdha-tad-darśanena mumukṣuṇā
 muktiḥ sampādanīyete| muktiḥ kārya-kāraṇa-prakṛti-rūpa-bandhani vṛtti-pūrvikā
 bhagavad-bhāvāpattiḥ “param jyotir upasampadya svena rūpeṇābhisampadyate” iti śruteḥ,

“tan-niṣṭhasya mokṣopadeśāt| asminn asya ca tad yogaṁ śāsti” ity ādi sūtrebhyaś ca,
 “nirastātiśayāhlāda-sukha-bhāvaika-lakṣaṇā| bheṣajam bhagavat-prāptir ekāntātyantikī matā|
 mad-bhakta etad viśāya mad-bhāvāyopapadyate| bahavo jñāna-tapasā pūtā mad-bhāvam āgatāḥ”
 ity ādi smṛtibhyaḥ| bhāva-padaṁ ca svayam eva vyākhyātaṁ śrī-mukhena— “idaṁ jñānam
 upāśritya mama sādharṁyam āgatāḥ” iti, etat phalādhyāye nipuṇaṁ vakṣyāmaḥ|
 atha kim ātmako mumukṣuḥ kim ātmaṁ ca tad-bandhanam ity ākāṅkṣāyāṁ mumukṣūṇāṁ
 sukhena śāstra-praveśāya ca śāstra-tattvaṁ vicāryate| tattvaṁ tāvat tri-vidham,
 cid-acid-brahma-bhedāt| sūtrenāpi jijñāsyaṁ jijñāsus tad-ajñāna-mūla-bhūtā tri-guṇārthā māyā
 ceti tattva-trayaśyoktatvāt, anyathā jijñāsānupapatteḥ| “bhoktā bhogyaṁ preritāraṁ ca matvā
 sarva proktaṁ tri-vidhaṁ brahma me tat| kṣaraḥ sarvāṇi bhūtāni kūṣastho’kṣara ucyate, uttamaḥ
 puruṣaḥ tv anyāḥ paramātmety udāhṛtaḥ” ity ādi śruti-smṛtibhyaś ca| tatrācid-varga-bhinno
 jñāna-svarūpo jñātṛtva-kartṛtvādi-dharmako’ham-artha-rūpo
 bhagavad-āyatta-svarūpa-sthiti-pravṛttiko’ṇuparimāṇakaḥ pratiśarīraṁ bhinno bandha-mokṣārhaś
 cit-padārthaḥ| yathāhuḥ— “jñāna-svarūpaś ca harer adhīnaṁ śarīra-saṁyoga-viyoga-yogyam|
 aṇuṁ hi jīvaṁ pratideha-bhinnaṁ jñātṛtvavantaṁ yad anantaṁ āhuḥ|
 anādi-māyā-pariyukta-rūpaṁ tv enaṁ vidur vai bhagavat-prasādāt| muktaś ca bhaktaṁ kila
 baddham uktaṁ prabheda-bāhulyam athāpi bodhyam” iti| “tasmād vā etasmān mano-mayād
 anyo’ntara ātmā viśāna-mayaḥ| yathā saindhava-ghano’nantaro’bāhyaḥ kṛtsno rasa-ghana eva|
 evaṁ vā are’yam ātmānantaro’bāhyaḥ kṛtsnaḥ prajñāna-ghana eva| atrāyaṁ puruṣaḥ svayaṁjyotir
 bhavati| avināśī vā are’yam ātmānucchitti-dharmā| atha yo’yam veda jighrāṇīti sa ātmā katamaḥ,
 yo’yam viśāna-mayaḥ prāṇesu hr̥dy-antarjyotiḥ, puruṣa eṣa hi draṣṭā śrotā rasayitā ghātā mantā
 boddhā viśānātmā puruṣaḥ| na hi draṣṭur dṛṣṭer viparilopo vidyate avināśitvān na hi śrotuḥ śruter
 viparilopo vidyate’vināśitvān na hi mantur mate viparilopo vidyate’vināśitvān na hi viśātur
 viśāter viparilopo vidyate vināśitvāt| viśātāraṁ are kena vijānīyāt| jānāty evāyaṁ puruṣaḥ, na
 paśyo mṛtyuṁ paśyati, na rogaṁ nota duḥkhatāṁ, sa uttamaḥ puruṣo nopajānaṁ smarann idaṁ
 śarīraṁ| evam eva paridraṣṭur imāḥ ṣoḍaśa kalāḥ puruṣāyaṇāḥ puruṣaṁ prāpyās taṁ gacchanti|
 yathā prakāśayaty ekaḥ kṛtsnaṁ lokam imaṁ raviḥ| kṣetraṁ kṣetrī tathā kṛtsnaṁ prakāśayati
 bhārata| jṣo’ta eva kartā śāstrārthavattvāt| ahaṁ vai tvam asi devate so’haṁ brahmāsmīti
 mṛtyu-mṛtyuṁ namāmy aham| tam eva bhāntam anubhāti sarvaṁ tasya bhāsā sarvaṁ idaṁ
 vibhāti| eṣa eva sādhu karma kārayati taṁ yamebhyo lokebhya unninīṣate| sa evāsādhu karma
 kārayati taṁ yamebhyo lokebhyo’dho ninīṣate| sa kārayet puṇyam athāpi pāpaṁ na tāvatā
 doṣavānīśitāpi| jīvo’lpa-śaktir asvatantro’varaḥ| aṇur hy eṣa ātmāyaṁ vā ete sinītaḥ puṇyaṁ
 pāpaṁ| bālāgra-śata-bhāgasya śatadhā kalpitasya ca, bhāgo jīvaḥ sa vi jṣeyaḥ sa cānanyāya
 kalpate| buddher guṇenātma-guṇena caiva hy ārāgra-mātro hy avaro’pi dṛṣṭaḥ|
 utkrānti-gaty-āgatīnām| nāṇur atac-chruter iti cen netarādhikārāt| tad-guṇa-sāratvāt

tad-vyapadeśaḥ prāṅsavat| nityo nityānām cetanaś cetanānām eko bahūnām yo vidadhāti kāmān|
 amśo nānā-vyapadeśāt| asti khalv anyo paro bhūtātmā yo'yaṁ sitāsitaḥ karma-phalair
 abhibhūyamānaḥ sad-asad-yoninā yasya sammūḍhatvād ātma-sthaṁ prabhuṁ bhagavantam
 kārayitāran nāpaśyad guṇaiḥ sūpyamānaḥ kaluṣīkṛtaś ceti| ajo hy eko juṣamāṇo'nuśete jahāty
 enām bhukta-bhogām ajo'nyaḥ| niraśjanaḥ paramaṁ sāmīyam upaiti| na sa punar āvartate|
 anāvṛttiḥ śabdāt” ity ādīni śruti-sūtrāṇi| acit-padārthas tri-vidhaḥ— prakṛtāprakṛta-kāla-bhedāt|
 yathāhu— “aprākṛtaṁ prakṛta-rūpakaś ca kāla-svarūpaṁ tad-acetanaṁ matam,
 māyā-pradhānādi-pada-pravācyam śuklādi-bhedāś ca same'pi tatra” iti| tatra
 guṇatrayāśraya-bhūtaṁ dravyaṁ prakṛtaṁ, tac ca nityaṁ pariṇāmādi vikāri ca, “gaur anādy
 antavati janitrī bhūta-bhāvinī sitāsita ca raktā ca sarva-kāma-dughā vibhoḥ| ajām ekām
 lohita-śukla-kṛṣṇām bahvīḥ prajāḥ sṛjamānām sarūpā” ity ādi śrutibhyaḥ| tri-guṇam
 taj-jagad-yonir anādi-prabhavāpyayam| acetanā parārthā ca nityā satata-vikriyā, tri-guṇam
 karmaṇām kṣetraṁ prakṛte rūpam ucyate” ity ādi smṛtibhyaś ca| “tad-adhīnatvād arthavat|
 camasavad aviśeṣāt| jyotir-upakramāt tu tathā hy adhīyate eke” ity ādi sūtrebhyaḥ| guṇāś ca
 sattva-rajas-tamāsi| tad eva hi sva-guṇaiḥ kṣetrajñānām dehendriya-mano-buddhy-ādi-rūpeṇa
 pariṇatam saṅg-jīva-bandhana-hetur mokṣa-pratibandhakatayā cocyate|
 mahad-ādi-brahmāṇḍāntasya jagataḥ kāraṇībhūtaṁ ca tat-kāryaṁ cānityaṁ bodhyam|
 athāprakṛtaṁ nāma tri-guṇa-prakṛti-kālāty-anta-bhinnaṁ acetanaś ca
 prakṛti-maṇḍala-bhinna-deśa-vṛtti-nitya-vibhūti-viṣṇu-pada-parama-vyoma-parama-pa
 da-brahma-lokādi-padābhidheyam “āditya-varṇam tamasaḥ parastāt| yo'syādhyakṣaḥ parame
 vyoman| tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūrayaḥ| vijñāna-sārathir yas tu
 manaḥ-pragrahavān naraḥ, so'dhvanaḥ pāram āpnoti tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ| akṛtaṁ kṛtātmā
 brahma-lokam abhisambhavāmi| na sa punar āvartate| anāvṛttiḥ śabdāt” ity ādi śruti sūtrebhyaḥ|
 “yam āhuḥ sarva-bhūtānām prakṛteḥ prakṛtiṁ dhruvām| anādi-nidhanaṁ devaṁ prabhuṁ
 nārāyaṇam harim| brahmaṇaḥ sadanāt tasya paraṁ sthānaṁ prakāśate| devāś ca yaṁ na paśyanti
 divyaṁ tejo-mayaṁ padaṁ| atyarkānala-sandīptaṁ sthānaṁ viṣṇor mahātmanaḥ| svayaiva
 prabhayā rājan duṣprekṣyaṁ deva-dānavaiḥ| yatayas tatra gacchanti devaṁ nārāyaṇam harim|
 vareṇyaṁ tapasā yuktā bhāvitāḥ karmabhiḥ śubhaiḥ| yoga-siddhā mahātmānas
 tamo-moha-vivajitāḥ| tatra gatvā punar nemaṁ lokam āyānti bhārata| sthānam etan mahārāja
 dhruvam akṣayaṁ avyayam| īśvarasya sadā hy etat pramāṇam ca yudhiṣṭhira| brahmaṇaḥ
 sadanād ūrdhvaṁ tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ| śuddhaṁ sanātanaṁ jyotiḥ paraṁ brahmeti yad
 viduḥ| jñāna-vijñāninaḥ kecit paraṁ pāram titīṣavaḥ| atīva tat padaṁ puṇyaṁ
 puṇyābhijana-samvṛtam| yatra gatvā na śocanti na cyavanti vyathanti ca|| te tu tad brahmaṇaḥ
 sthānaṁ prāpnuvantīha sātvatāḥ|” ity ādi mahābhārata-stha-ślokebhyaś ca| tatraiva gītāsu
 “mat-prasādāt parām śāntiṁ sthānaṁ prāpsyasi śāśvatam” iti bhagavad-vacanāc ca| tac ca

bhagavadīyānādi-saṅkalpāt tasya tadīyānām nitya-muktām ca bhogyādi-rūpeṇāneka-rūpaṁ
 pariṇāmādi-vikriyānarhaṁ ca kālātītatvāt “kalā-muhūrtādi-mayaś ca kālo na yad-vibhūteḥ
 pariṇāma-hetuḥ| tavāṣṭa-guṇam aiśvaryaṁ nātha svābhāvikaṁ param” ity ādi vacanāt| atha
 prākṛtāprākṛtobhaya-bhinnācetana-dravya-viśeṣaḥ kālo nityo vibhuś ca “atha nityāni ha vai
 puruṣaḥ prakṛtiḥ kālāḥ” ity ādi śruteḥ| “sad eva saumyedaṁ agra āsāt” iti śrutau srṣṭeḥ prāk
 agra-śabda-vācyasya kālasya satyatva-śravaṇāc ca| “anādi-bhagavān kālo’nānto’sya dvija
 vidyate| na so’sti pratyayo loke yatra kālo na bhāsate” ity ādi smaraṇāc ca| sa ca
 bhūta-bhaviṣyad-vartamāna-yugapac-cira-kṣiprādi-vyavahārāsādhāraṇa-hetuḥ, srṣṭyādi-sahakārī
 ca, paramāṇv-ādi-parārddhāvasāna-vyavahārāsādhāraṇa-kāraṇaś ca| tasya ca purāṇeṣu
 prasiddhatvān nātra vistarāḥ| sarvaṁ api prākṛtaṁ vastu kāla-tantram, kālasya
 sarva-niyāmakatve’pi parameśvara-niyamyatvam eva, “jṣaḥ kāla-kālo guṇī sarva-vidyaḥ” iti
 śruteḥ| brahma-padārthaḥ tu pūrva-vyutpāditaḥ, vakṣyamāṇa-jagat-kartṛtvādi-guṇa-gaṇa-nilayaḥ
 parabrahma-nārāyaṇa-vāsudevādi-śabdābhidheyaḥ śrī-kṛṣṇaḥ| yathāhuḥ “svabhāvato
 ‘yāsta-samasta-doṣaṁ aśeṣa-kalyāṇa-guṇaika-rāśim| vyūhāṅgināṁ brahma param varenṇyaṁ
 dhyāyema kṛṣṇaṁ kamalekṣaṇaṁ harim||” iti| cid-acid-brahma-padārthānām
 tat-tat-prakarāṇa-paṭhitais tat-tad-guṇa-svarūpādi-viśeṣatva-bodhakair vākyar
 itaretara-vailakṣaṇyaṁ upadiśyate| “sad eva saumyedaṁ agra āsīt ekam evādvitīyaḥ| ātmā vā
 idam eka evāgra āsīt| tattvam asi| ayam ātmā brahma| sarvaṁ khalv idam brahma| tvaṁ vā aham
 asmi bhagavo devate| tad ātmānam eva vedāhaṁ brahmāsmi” ity ādi vākyaiś ca cid-acitor
 brahma-tādātmyaṁ upadiśyate| evaṁ cobhaya-vidha-vākyānām svārthe prāmāṇyāc cid-acitor
 bhinna-svarūpayor apīndriyāṇām bhinna-svarūpāṇām api “na vai vāco na caśūmṣi na mana ity
 ācakṣate prāṇa ity evācakṣate” iti chāndogye prāṇendriya-samvāde prasiddhānām prāṇayattatvād
 eva prāṇābhinnatvavad brahmāyatta-sthiti-pravṛttimattvena brahmābhinnatvāc
 cid-acid-bhinnābhinnam jijṣāsyam brahma sūtra-kārābhimatam| ata eva
 tattva-dvaya-jijṣāsākāṅkṣā nāsti, eka-vijṣānena sarva-vijṣāna-pratiṣṭhā ca sūpapannā| yathāhuḥ
 “sarvaṁ hi vijṣānam ato yathārthakaṁ śruti-smṛtibhyo nikhilasya vastunaḥ| brahmātmakatvād iti
 vedavin mataṁ tri-rūpatāpi śruti-sūtra-sādhitā||” iti| “amśo nānā-vyapadeśād anyathā cāpi
 dāśakitavāditvam adhīyata eke| ubhaya-vyapadeśāc ca hi kuṇḍalavat| prakāśāśrayavad vā
 tejastvāt” ity ādīni sūtrāṇy anusandheyāni| viśeṣa-vistaras tv agre draṣṭavyaḥ|
 śruty-artha-nirṇāyakasyāsyā sūtrasyopodghāta-rūpatvāt śāstre prekṣāvat pravṛttaye’nubandhā apy
 anenārthād uktāḥ| te cādhikāri-viṣaya-sambandha-prayojanākhyāḥ| tatrokta-lakṣaṇo mumukṣur
 ihādhikārī| viṣayaś cāsyā brahmādi-śabdābhidheyaḥ sarva-jṣaḥ
 svābhāvīkācintyānantayāvadātma-vṛtti-gaṇa-śakty-ādy-āśrayo
 brahma-rudrendra-prakṛti-paramāṇu-kāla-karma-svabhāvādi-niyantā doṣāsprṣṭa-sīmā
 cid-acit-svābhāvika-bhedābhedaśrayo bhagavān vāsudevaḥ śrī-puruṣottamaḥ|

viṣaya-viṣayi-bhāva-lakṣaṇaḥ sambandhaḥ| śrī-bhagavad-bhāvāpatti-lakṣaṇo mokṣo'tra
prayojanam||1|| iti jijṣāsādhikaraṇam||1||

|| adhikaraṇam 2||

||1.1.2||

janmādy asya yataḥ|

[pā. sau.] tal-lakṣaṇāpekṣāyām siddhāntam āha— janmeti| asyārcitasya
vicitra-saṁsthāna-sampannasyāsaṅkhyeya-nāma-rūpādi-viśeṣāśrayasyācintya-rūpasya
viśvasya sṛṣṭi-sthiti-layā yasmāt sarvajṣādy-ananta-guṇāśrayād brahmeśa-kālādi-niyantur
bhagavato bhavanti, tad eva pūrvokta-nirvacana-viṣayaṁ brahmeti
lakṣaṇa-vākyārthaḥ||2||

[ve. kau.] evaṁ niruktyā bṛhad-guṇa-śakti-svarūpaṁ śrī-kṛṣṇākhyam brahma pūrvādhikaraṇe
nirṇītam, idānīm kim tal-lakṣaṇam ity ākāṅkṣāyām tad eva
jagaj-janmādi-kartṛtva-sārvajṣya-satyatvādimattvena pratipādyate| atrāsyeti śabdo
jagad-ākhyā-kārya-parah| yata iti ca kāraṇa-vācakaḥ| pūrva-sūtrād brahmeti padam anuvarttate|
yat-tador nitya-sambandhāt tac-chabdādhyāhārah| janma ādir yasya tad idaṁ janmādi
sṛṣṭi-sthiti-laya-mokṣam| atra tad-guṇa-saṁjṣāno bahuvrīhiḥ| yato yasmāt sarveśvarāt sarvajṣāt
sarva-śakteḥ parama-kāraṇāt sarva-niyantur bhagavataḥ śrī-puruṣottamād asya jagato
nāma-rūpābhyām vyākṛtasya vividha-vibhakta-bhoktṛ-saṁyuktasya
niyata-deśa-kāla-phalopabhogāśrayasya tarkāgocara-racanasya sṛṣṭi-sthiti-laya-mokṣaḥ
pravartante, tad brahma tad eva mumukṣubhir jijṣāsyam iti sūtrākṣara-yojanā| tathā ca śrutayaḥ
“bhṛgur vai vāruṇir varuṇaṁ pitaram upasasāra adhīhi bhagavo brahma” ity upakramya, “yato vā
imāni bhūtāni jāyante yena jātāni jīvanti yat prayanti abhisaviśanti| tad vijijṣāsaḥ| tad brahma|
satyaṁ jñānam anantaṁ brahma” ity ādyāḥ| yato yasmāc chrī-puruṣottamād imāni
mahad-ādi-tṛṇāntāni bhūtāni jāyante iti sṛṣṭir uktā, yena jātāni jīvantīti sthitir uktā,
abhisamviśantīti yo darśitaḥ, yat prayanti yaṁ sarva-karma-dhvaṁsānantaraṁ prāpnuvantīti
mokṣa uktah| atra cetanasyānādi-nidhanasya dehādi-saṁyoga-hetuka-vicitra-vijṣāna-vikāśo
janma, tat-saṅkoca-pūrvakaḥ kāraṇa-praveśaḥ pralayaḥ| etac ca “ca rācara-vyapāśrayaḥ” ity ādi
sūtra-dvaya-vyākhyāne sphuṭibhaviṣyati| acetanāmśasya sṛṣṭy-ādau rūpāntara-bhāve mukhyateti
vivekaḥ| dvitīya-vākyārthas tu satyatva-jñānatvānantatva-dharmavad brahmeti| atra satya-padam

asatyasya jñāna-padam acid-vargasyānanta-padam jīva-vargasya ca vyāvartakam| tathā ca jagad-abhinna-nimittopādānatve sati satyatvādimattvaṁ brahma-lakṣaṇaṁ siddham| parāparādi-śabdābhidheyānāṁ sva-svābhāvīkīnāṁ sūkṣmāvasthāpanānāṁ śaktīnāṁ tat-tad-gata-sad-rūpa-kāryāṇāś ca sthūlatayā prakāśakatvaṁ upādānatvaṁ| sva-svānādi-karma-saṁskāra-vaśī-bhūtātyanta-saṅkucita-bhoga-smaraṇānarha-jñāna-dharmānāṁ cetanānāṁ karma-phala-bhogārha-jñāna-prakāśanena tat-tat-karma-phala-tat-tad-bhoga-sādhanaṁ saha yojayitṛtvaṁ nimittatvaṁ| viśaya-vākyānurūpā smṛtiś ca “bhṛguṇābhīhitaṁ śāstraṁ bhāradvājāya prcchate” ity upakramya, “sa eṣa bhagavān viṣṇur ananta iti viśrutaḥ| sarva-bhūtātma-bhūta-stho durvijṣeyo’kṛtātmābhiḥ| ahaṅkārasya yaḥ sraṣṭā sarva-bhūta-bhavāya vai| yataḥ samabhavad viśvaṁ pṛṣṭo’haṁ yad ihatvayā” iti mokṣadharme| nanu śvetāśvataropaniṣadi “kālaḥ svabhāvo niyatir yadṛcchā bhūtāni yoniḥ puruṣa iti cintyam” iti bahūni kāraṇāny uktāni, puruṣottamo vāsudeva eva jagatāṁ karteti nirdhāraṇe kiṁ pramāṇam iti cec chr̥ṇu “yaḥ kāraṇāni nikhilāni tāni kālātma-yuktānyadhitiṣṭhaty ekaḥ| jṣaḥ kāla-kālo guṇī sarvavid yaḥ| na yasya kaścij janitā na cādhipaḥ| eko ha vai nārāyaṇa āsīt| viṣṇus tad āsīt dharir eva niṣkalaḥ| nārāyaṇād brahmā jāyate nārāyaṇād rudro jāyate| etasya dhyānāntaḥsthasya lalāṭāvyakṣaḥ śūlapāṇiḥ puruṣo’jāyata| eko vaśī sarva-gaḥ kṛṣṇa īḍyaḥ| eko ‘pi san bahudhā yo vibhāti| ka iti brahmaṇo nāma īso’haṁ sarva-dehināṁ| āvāṁ tavāṅga-sambhūtau tasmāt keśava-nāma vān| ahaṁ brahmā ādya īśaḥ prajānāṁ tasmāj jātas tvaṁ ca mattaḥ prasūtaḥ| kṛṣṇa eva hi lokānāṁ utpattir api cāpyayaḥ| kṛṣṇasya hi kṛte bhūtam idam viśvaṁ carācaram| vede rāmāyaṇe caiva bhārate paścārātrake| ādāv ante ca madhye ca hariḥ sarvatra gīyate| ahaṁ kṛtsnasya jagataḥ prabhavaḥ pralayas tathā| mattaḥ parataraṁ nānyat kiṁcid asti dhanaṣjaya| ahaṁ sarvasya prabhavo mattaḥ sarvaṁ pravartate” ity ādi śruti-smṛti-pūgo jagat-kāraṇa-nirdhāraṇe mānam| jagad-utpatty-ādi-viśayeṣu vākyeṣu kvacic chr̥yamāṇāḥ hiraṇyagarbhādi-śabdā ukta-lakṣaṇa-brahma-parā jṣeyāḥ| tasmāt sarvātmā sarveśvaraḥ sarva-vedaika-vedyaḥ śrī-kṛṣṇo jagataḥ kāraṇam iti siddham||2|| iti janmādy-adhikaraṇam||2||

|| adhikaraṇam 3 ||

||1.1.3||

śāstra-yonitvāt|

[pā. sau.] kim-pramāṇakam ity ākāṅkṣāyām siddhāntam āha— śāstreṭi| śāstram eva yonis taj jṣapti-kāraṇam yasmiṁś tad evokta-lakṣaṇa-lakṣitaṁ vastu brahma śabdābhidheyam||3||

[ve. kau.] evaṁ jijṣāsā-sūtreṇa brahma jijṣāsyam ity uktam, lakṣaṇa-sūtreṇa ca jagaj-janmādi-kāraṇatvaṁ satyatvādimattvaṁ brahma-lakṣaṇam uktam| idānīm tatra kim pramāṇam ity ākāṅkṣāyām pramāṇam ucyate| ukta-lakṣaṇam brahmānumānādi-gamyam uta veda-pramāṇakam iti saṁśaye, anumānādi-gamyam “yato vāco nivartante” iti brahmaṇo vāg-agocaratva-śravaṇād iti pūrva-pakṣe, brahma nānumānādi-gamyam kintu veda-pramāṇakam| kutaḥ? śāstra-yonitvāt| śāstram vedaḥ yoniḥ kāraṇam jṣāpakam pramāṇam yasmiṁś tac-chāstra-yoni tasya bhāvas tattvaṁ tasmāc chāstra-yonitvāc chāstra-pramāṇakatvāt| vedaika-pramāṇakam eva brahmeti siddhāntaḥ| nanu lāghavāc chāstra-yonīty eva suvacam, tathā ca śāstra-yoni veda-pramāṇakam brahmetiṣṭa-siddhir iti cen na| nānumānādi-gamyam brahma śāstra-yonitvād itītara-pramāṇa-ighāṭaka-hetu-nirdeśāt| nanu nānumānādi-gamyam iti kuto labhyate iti cet, pūrvokta-kāryatva-liṅgena jagataḥ karṭṛ-janyatva-sādhakenānumāna-gamyam brahmeti śaṅkā jātā¹ tan-nivāraṇāyārthikas tat-pada-lābhāḥ “sarve vedā yat padam āmananti sarve vedā yatraikī bhavanti taṁ tv aupaniṣadam. puruṣam prcchāmaḥ| nāvedavin manute taṁ br̥hantam” ity ādi śrutibhyaḥ| “vedaīś ca sarvair aham eva vedyah| vede rāmāyaṇe caiva bhārate paścārātrake| ādāv ante ca madhye ca hariḥ sarvatra gīyate| namāma sarva-vacasām pratiṣṭhā yatra śāśvatī” ity ādi smṛtibhyaś ca| nanu prthivy-ādīni sāvayavāni bhūtāni sakartṛkāṇi kāryatvād ghaṭādivad ity anumānenetarasya kāraṇatvāsambhavāj jagat-kāraṇātmaka-brahma-siddhau kim vede neti cen na| ākāśādi-bhūtotpatter vedam antareṇa kenāpi jṣātum aśakyatvāt tan-niṣṭha-kāryatvasiddhatvena hetoḥ svarūpāsiddhatvāt| na ca veda-dvārā bhūtotpattir jṣātavyā tayā ca tan-niṣṭha-kāryatva-siddhyā na svarūpāsiddho hetur iti vācyam| tathaiva vedād eva jagat-kāraṇe brahmaṇi vijṣāte satī anumāna-vaiyarthyaṣatteḥ, asmat-pakṣa-praveśāc ca| evaṁ kṣity-aṅkurādīnām prasiddhānām kāryāṇām api kāryatvena liṅgena na brahmānumātuṁ śakyam, bhū-bīja-jala-jīvādīnām tat-kāraṇatva-kalpanāsambhavād adṛṣṭa-kalpanāyā anyāyyatvāc ca| atredaṁ bodhyam— yatra yatra kāryatvaṁ dṛśyate tat-tad-anurūpaḥ kṣetrajṣaḥ kartāpy anumānena sādhayitum śakyah| kṛtsnasya tu viśvasya vedaṁ vinā kāryatvam aprasiddham ato jagat-kartāpi vedād eva jṣātum śakyo na tv anumāna-sahasreṇa| na ca pratyakṣa-pramāṇa-gamyam brahma, tad-grahaṇe hi sādharmaṇānām indriyāṇām asāmarthyāt| nendriyāṇi nānumānam, “naiṣā tarkeṇa matir āpaneyā proktānyenaiva sujṣānāya preṣṭha” iti śruteḥ| he preṣṭha eṣā brahma-viśayā matis tarkeṇa na nirasyā| yadvā na prāptum योग्या| anyena

¹ jagat-karṭṛ-janyam kāryatvād ghaṭavad ity anumānam pūrva-sūtreṇa sūcitam, tenānumāna-gamyam jagat-kāraṇam kiścidastīti śaṅkā jātā

vedavidā sarvajṣenācāryeṇa proktā sujṣānāya bhavatīti yarthah| “tarko pratiṣṭhānāt” ity ādi sūtrāt| “acintyāḥ khalu ye bhāvā na tāms tarkeṇa yojayet” iti manusmṛteḥ| “acintyāḥ khalu ye bhāvā na tāms tarkeṇa sādhyet| nāpratiṣṭhita-tarkeṇa gambhīrārthasya niścayaḥ” iti mahābhāratac ca| kim ca sarvajṣair mantraiḥ ṛṣibhiś ca sākalyena sarvathāgamyam durbodham acintyānanta-guṇa-śaktyādimaj-jagat-kāraṇam brahmānumānādi-vedyam iti ko’ nunmatto brūyāt| na ca “yato vāco nivartante” ity ādi śrutīnām kā gatiḥ iti śaṅkyaḥ| tāsām iyattānavacchinnaḥ brahmety artha-paratvāt| vakṣyati ca “prakṛtāitāvataḥ hi” iti sūtre| śāstrasya yoniḥ śāstrayonīti vigrahe’py ayam evārthah, sarvajṣa-brahma-niḥśvasitair antaraṅgair vedair eva brahma vedyam, na bahir bhūtair anya-kalpitānumānādibhir iti phalito’rthah| atrāsyā sūtrasya “asya mahato bhūtasya niḥśvasitam etad yad ṛg-vedo yajur-vedaḥ sāma-veda” iti vākyam viśayaḥ| na cāsminn arthe vedānām nityatva-hāniḥ, nitya-siddhānām nirgamana-mātra-svīkārāt, “vācā virūpa nityayā| anādi-nidhanā nityā vāg-utsṛṣṭā svayambhuvā| ādau veda-mayī divyā yataḥ sarvāḥ pravṛttayaḥ” iti śruti-smṛtibhyām ca, anena brahmaṇo’prakṛto nityo vigrahaḥ sūcitah| prakṛta-sṛṣṭeḥ pūrva-vartino vedasya tan-niḥśvasitatvāt| etad-upariṣṭād vakṣyāmaḥ| tat siddham vedaika-pramāṇakaḥ brahmeti||3|| iti śāstra-yony-adhikaraṇam||3||

|| adhikaraṇam 4||

||1.1.4||

tat tu samanvayāt

[pā. sau.] nanu samastasyāpi vedasya kriyā-paratvena tad-bhinna-viśayakāṇām vedānta-vākyānām apy arthavāda-vākyānām tat prāśastya-pratipādana-dvārā paramparayā vidhi-vākyāika-vākyatāvat kratv-aṅga-karṭṛ-prāśastya-pratipādanena vidhy-eka-paratvāt katham iva śāstraika-pramāṇakaḥ brahmeti prāpte rāddhāntaḥ— tat tv iti| taj jīṣāsyam viśva-kāraṇam śāstra-pramāṇakaḥ brahmaiva na karmādi| tatraiva pratipādatayā sampūrṇasyāpi vedasya samanvayāt| mukhya-vṛttīyānvayaḥ samanvayas tasmāt| yad vā vedeṣu tasyaiva pratipādatayā samavayād iti saṅkṣepaḥ| na ca karmaṇi tat samanvayo vaktum śakyaḥ, tasya tu vividiṣotpādanenaiva nairākāṅkṣyāt kratv-aṅgaḥ brahmeti tu bāla-bhāṣitam| tasya sarva-karma kartrādi-kāraka-niyantṛtvena svātantryāt tat phala-dātrtvāc ca| pratyuta karmaṇa eva vividiṣotpādanena paramparayā tat prātisādhanihbhūta-jṣānotpatty-upakāra-katvena samanvaya iti niścīyate vividiṣā śruteḥ|

nanu pratyakṣādi-pramāṇāviśayakatva-vyavaccheda-pramāṇāviśayatvasyāpi śruti-siddhatvān na śāstraika-prameyaṁ brahmeti prāpte brūmaḥ— jijṣāsyam brahma-śāstra-pramāṇakam eva nānya-pramāṇakam| samasta-śrutīnām sākṣāt paramparayā vā tatra samanvayāt| tatra lakṣaṇa-pramāṇādi-vākyānām svata eva, tad-viśayakatvena śāṇḍilya-paścāgni-madhu-vidyādi-vākyānām pratīkādi-prakāraṇānām ca paramparayā samanvayaḥ|

yad vā sarveṣāṁ api vākyānām bhinna-pravṛtti-nimittakatve’pi sākṣād eva brahmaṇi samanvayaḥ| tat-tad-vākya-viśayānām sarveṣāṁ api brahmātmakatvāviśeṣeṇa mukhya-vācyatvāt| na caiva viśaya-niṣedha-parāṇām bādhaḥ śaṅkanīyaḥ, teṣāṁ brahma-svarūpa-guṇādi-viśayaakeyattā-niṣedha-paratvena sama-viśayatvāt|

kiṁ cātra praṣṭavyo bhavān— śabdāviśayaṁ brahmeti vākyaśya vācyam brahmābhipretam na veti? ādye vācyatva-siddher avācyatva-pratijñā-bhaṅgaḥ| dvitīye sutarām vācyateti, tasmāt sarvajṣaḥ sarvācintya-śakti-viśva-janmādi-hetuḥ, vedaika-pramāṇa-gamyah, sarva-bhinnābhinno bhagavān vāsudevo viśvātmaiva jijṣāsā-viśayaḥ| tatraiva sarvaṁ śāstraṁ samanvayetīty aupaniṣadānām siddhāntaḥ||4||

[ve. kau.] evaṁ śrī-kṛṣṇasya bṛhad-guṇa-śakty-āśrayasya jagad-abhinna-nimitta-kāraṇasya vedaika-pramāṇakatvam uktam| idānīm tad eva draḍhayitum sarva-veda-samanvayaṁ tasmin brahmāṇi sarveṣvare darśayan “āmnāyasya kriyārthatvād ānarthakyam atad-arthānām” iti vadatā jaimininā sarvo’pi vedaḥ kriyāyām yojito’kriyārthānām ānarthakya-vidhānād vedāntānām api kratv-aṅgakartṛ-prāśastya-prakāśana-dvārā kriyāyām samanvayāt katham vedaika-pramāṇakam brahmety ākṣepam nirākaroti| tu-śabdaḥ pūrva-pakṣa-vyāvṛty-arthaḥ| taj jijṣāsyam jagat-kāraṇam brahmaiva vedaika-pramāṇakam| kutaḥ? samanvayāt| vedeṣu tasyaiva samanvayāt| samyag-vācyatayānvayaḥ samanvayas tasmāt| sarvasya vedasya vā tasmin mumukṣu-jijṣāsy jagad-abhinna-nimittopādāna-kāraṇe śāstra-yonau pradhāna-kṣetrajña-kāla-karmādi-niyantari brahma-rudrendrādi-kirīṭeḍita-pāda-pīṭhe nikhila-doṣa-gandhāghrāta-māhātmye sārvaṇsyādy-ananta-guṇa-nilaye muktopasṛpye brahmaṇi śrī-kṛṣṇe samyag-vācakatayānvayas tasmāt| samanvitaś ca “yato vā imāni bhūtāni jāyante| ānandād eva khalv imāni bhūtāni jāyante| etasmā jāyate prāṇaḥ manaḥ sarvendriyāṇi ca| sad eva somyedam agra āsīt ekam evādvitīyam| tad aikṣata bahu syām prajāyeya| nārāyaṇāj jāyate prāṇaḥ nārāyaṇād brahmā jāyate nārāyaṇād rudro jāyate| eko ha vai nārāyaṇa āsīt na brahmā neśānaḥ| brahma vā idam ekam evāgra āsīt| brahma vā idam agra āsīt tadātmānam evāvedāharṁ brahmāsmīti| tasmāt tat sarvam abhavat| ātmā vā idam ekam evāgra āsīt| tasmād vā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ| sarve vedā yat padam

āmananti| sarve vedā yatraikībhavanti| antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānām| yaṁ sarve devā namanti|
 satyaṁ jñānam anantaṁ brahma| ānandaṁ brahmaṇo vidvān| vijñānam ānandaṁ brahma| sarvaṁ
 khalv idaṁ brahma| ya ātmāpahata-pāpmā vijaro vimṛtyur viśoko vijighatso'pipāsaḥ| yaḥ
 sarvajṣaḥ sarvavit| brahmavid āpnoti param| brahmaivedaṁ sarvam ity ādi vākya-kadambas
 tatraiva| nanu paśca-prakāra-vākya-samudāyas tāvat samasto vedaḥ, vākyaṇi ca
 vidhi-niṣedhārthavāda-mantra-nāmadheyākhyāni| tatra “jyotiṣṭomena yajeta svarga-kāmaḥ” ity
 ādi vidhi-vākyaṁ| “brāhmaṇo na hantavyaḥ” ity ādi niṣedha-vākyaṁ| “vāyur vai kṣepiṣṭhā
 devatā” ity ādayo'rthavādāḥ| “iṣe tvā, agnir mūrdhā divaḥ” ity ādayo mantrāḥ|
 jyotiṣṭomāśvamedhādīni nāmadheyānīti teṣāṁ vivekaḥ| tathā copakrame “athāto dharma-jijñāsā”
 iti sūtre vedasyādhyayana-vidhi-karaṇaka-bhāvanā-vidhi-bhāvya-phalavad artha-paratvam
 uktam| “codanā lakṣaṇo'rtho dharmah” iti dvitīye lakṣaṇa-sūtre dharme codanā pramāṇam iti
 (yatra) kārya-paratva-vyāpyaṁ veda-prāmāṇyaṁ tatra kārya-paratvam iti vyāptyā nirṇītam| tatra
 “vāyur vai kṣepiṣṭhā devatā” ity arthavādānām dharme prāmāṇyam asti naveti samśaye,
 pūrva-pakṣam āha— “āmnāyasya kriyārthatvād ānarthakyam atad-arthānām” iti| vedasya kriyā
 evārtho viśayaḥ pratipādyo yasya sa kriyārthas tasya bhāvas tattvaṁ tasmād dheto
 arthavādānām prāmāṇyaṁ nāsti| kim tarhīty āśaṅkyāha— atad-arthānām ānarthakyam iti, na sā
 kriyā artho yeṣāṁ te atad-arthā arthavādādayas teṣāṁ ānarthakyam artha-śūnyatvam evāstu,
 tathaiva vedāntānām api, na hi “svādhyāyo'dhyetavyaḥ” ity adhyayana-vidhy-upāttānām
 niṣphala-brahma-paratve prāmāṇya-yuktam iti prāpte, siddhāntam āha “vidhinā tv eka-vākya tvāt
 stuty-arthena vidhīnām syuḥ” iti| arthavādānām vidhi-vākyaṇi eka-vākya tvāt tad-vidheyārthānām
 stuty-arthena stuty-artha-rūpeṇa dvāreṇārthavādāḥ pramāṇaṁ syur iti| evaṁ ca
 vidhi-niṣedha-vidhurāṇām vedāntānām siddhārtha-vastu-bodhakānām api mantrārthavādādiṣv
 evāntarbhāveṇādhyayana-vidhy-upāttatvāt sarvathā'narthakya-nirāsāya paramparayā sādhye
 karmaṇy evānvayo yuktaḥ| svātantryābhyupagame niṣphalatvāpattes teṣāṁ
 kratv-aṅga-kartṛtva-pratipādanena nairākāṅkṣyaṁ bodhyam| tatra tattvaṁ padārtha-parāṇām
 vākyaṇām karma-kartṛ-devatā-stāvakatvaṁ, taj-jñānasya ca para-vidyākhyasya
 phala-stāvakatvaṁ, vedānta-vākyaṇi na brahma-parāṇi
 kratv-aṅga-kartṛ-prāśastya-prakāśana-paratvād arthavāda-vākyaavad iti cen na|
 svotprekṣita-kalpanā-mātratvāt, karmaṇo mokṣopāya-bhūta-vidyotpādakatvena paramparayā
 brahmaṇy eva samanvayāc ca| “tam etam ātmānaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti
 yajṣena dānena tapasānāśakena” ity ādi śruteḥ| atra yajṣena vividiṣantīty āsvena jigamiṣatītivad
 yadi yajṣākhyasya karaṇasya dhātv-arthenānvayas tadā karmaṇo vidyārthatvaṁ tad-dvārā
 brahma-paratvaṁ ca jṣeyam| yadi tu san-pratyayasya prādhānyāt pratyayārthānvaya-vaśād
 icchārthatvaṁ tadeccchā-dvārā vidyāṅgatvaṁ tad-dvārā brahma-paratvaṁ bodhyam|
 vidyāṅgatvaṁ karmaṇo vakṣyati ca “sarvāpekṣā ca yajṣādi-śruter āsvavat” iti| na ca

vedānta-vedyaṁ vastu kratv-aṅgam iti vaktuṁ śakyam| tasya sarva-karmakādi-kāraka-niyantṛtvena svātantryāt| na ca vedāntānāṁ vidhy-aṅgatvam arthavādādivad vaktuṁ śakyam| bhinna-prakaraṇa-paṭhitatvād vidhi-sānnidhyābhāvāc ca| nāpi pravṛtti-nivṛtty-abhāva-rūpa-bhūtārtha-bodhakatayā vedāntānāṁ niṣphalatvaṁ vaktuṁ śakyam| vedānta-vedya-brahma-jśānasya mokṣa-rūpa-parama-śreyaḥ-phalavattvāt| nanv “akṣayyaṁ ha vai cāturmāsya-yājinaḥ” ity ādinā karmaṇo’pi tadvat phala-śravaṇāt tatra samanvayo na doṣāvaha iti cen na| “yatheha karma-jito lokāḥ kṣīyate evam evāmutra puṇya-jito lokāḥ” ity asyāḥ kevala-karma-jito loko’nityaḥ karmaika-prāpyatvāt kṛṣyādivad ity anumānānugrhitāyāḥ “plavāte’rḍḍhā yajṣa-rūpā” iti śruty-antara-rḍḍhikṛtārthāyāḥ śruteḥ prābalyāt, “akṣayyaṁ ha vai ca” ity ādi śruter daurbalyād durbala-vākyārthe karmaṇi tat-samanvayasyānaucityāc ca| “etad vidur amṛtās te bhavanti brahmavid āpnoti param” ity ādi śruty-ukto’rthas tu na kenāpi veda-vacanena viruddhyate| na ca śakyaś cālayitum anumāna-śataih| na ca akṣayyam iti śruty-artha-bādhāḥ, tasyā āpekṣikārtha-paratvāt, “ābrahma-bhuvanāl lokāḥ punar āvartino’rjuna| māṁ upetya tu kaunteya punar janma na vidyate” iti veda-paryāya-bhūtāyāḥ śrī-bhagavat-smṛter ubhayatra prāmāṇyāc ca| nanu syād etad upaniṣad-bhāḡasya kathaścid brahma-paratvaṁ tatra tathātva-darśanāt pūrva-bhāḡasya tu “yāvaj jīvam agnihotraṁ juhoti| jyotiṣtomena yajeta svarga-kāmaḥ” ity ādinā nitya-kāmyādi-karma-vidhāyakatvena nirākāṅkṣatva-śravaṇāt katham brahma-paratvam iti cen na| kṛtsnasyāpi vedasya brahma-paratvam eva, karmādaḥ tasya kenacid amśena kathaścid anvaya-darśane’pi samanvayas tu brahmaṇy eva| tatropaniṣad-bhāḡasya hi sāksāt svarūpa-guṇādi-pratipādana-paratvāt sāksād anvayaḥ| tatrāpi cid-acid-brahma-svarūpa-paratvena bheda-vākyānāṁ sarvasya brahmātmakatva-pratipādana-paratvenābheda-vākyānāṁ sṛṣṭyādi-parāṇāṁ vākyānāṁ jagat-kartṛtvādi-guṇa-pratipādana-paratvena nirguṇa-vākyānāṁ māyika-guṇa-niṣedha-paratvena saguṇa-vacanānāṁ svābhāvika-guṇa-pratipādana-paratvena “yad vācānabhyuditam” ity ādināṁ iyattānavacchinnatva-pratipādana-paratve na cānvayaḥ| nitya-naimittika-karma-parāṇāṁ cādhikāri-sattva-śuddhi-sampādana-dvārā brahma-viṣayaka-jśānādi-sahakāritvena kāmya-parāṇāṁ ca” etasyaivānandasyānyāni bhūtāni mātṛāṁ upajīvanti” ity viṣayasyāpi brahmānanda-leśatvāt tad-dvārā brahmaṇy evānvayaḥ| kiṁ ca kāmyānāṁ mokṣādhikāri-śuddha-devādi-dehotpādana-dvārā brahma-vidyāparatvena samanvayaḥ| kiṁ ca saṁyoga-prthaktva-nyāyena “dadhnendriya-kāmasya juhuyāt” iti vākyāntareṇa “dadhnā juhoti” ity anena nityasyāpi dadhna indriyārthatvam iva svargādy-arthasyāpi karmaṇo vidyārthatvaṁ bodhyam| āpraṇa-khāt suvarṇādi-vākyānāṁ ca śrī-vigraha-paratvena samanvayaḥ| yadvā sarvasya vastu-jātasya brahmātmakatvāt tad-vācaka-śabda-jātasya sāksāt tatrānvayaḥ| tasmāt kṛṣṇasya vedasya sarvajṣe svābhāvikānantācintya-śaktaḥ jagat-kāraṇe brahmaṇi puruṣottame cid-acid-bhinnābhinne śrī-kṛṣṇe samanvaya iti siddham “vedaiś ca sarvair aham eva vedyah” iti

śrī-mukha-vacanāt| śāstra-mūla-bhūtā catuḥ-sūtrī vyākhyātāsyā vyākhyāna-bhūtaṁ śāstram
idam||4|| iti samanvayādhikaraṇam||4||

||
śrī-sanatkumāra-santati-pravartaka-śrī-bhagavan-nimbāditya-pāda-paṅkajāntevāsi-pāścājanyāvat
āra-śrī-śrīnivāsācārya-viracite vedāntakaustubha-bhāṣye prathamādhyaṣya prathama-pāde
catuḥ-sūtrī-vyākhyā||

|| adhikaraṇam 5||

||1.1.5||

īkṣater nāśabdam||

**[pā. sau.] sāṅkhyābhimatam acetanaṁ pradhānaṁ tv aśabdam śruti-pramāṇa-varjitaṁ
ato naiva jagat-kāraṇam| jagat-kartuś cetana-dharmasyekṣaṇasya caraṇāravindāt||5||**

[ve. kau.] evaṁ tāvad bṛhad-guṇa-śakti-svarūpaṁ sarvajñaṁ sarva-vedaika-vedyaṁ brahmaiva
jagaj-janmādi-kāraṇam ity uktam| idānīm na brahma jagat-kāraṇam ananurūpatvāt, tri-guṇam
acetanaṁ pradhāna-kāryānurūpatvāj jagat-kāraṇam asti hīti vadantaḥ sāṅkhyāḥ “sad eva
saumyedaṁ agra āsīt” ity ādīni vedānta-vākyāṇy api tatraiva yojayanti, tan-mataṁ nirākaroti
bhagavān sūtra-kāraḥ|| ānumānikaṁ pradhānaṁ jagaj-janmādikāraṇam bhavitum nārhati,
kasmāt? aśabdam hi tat, nāsti śabdaḥ śrutiḥ pramāṇaṁ yatra tad aśabdam| hetugarbha-viśeṣaṇam
idam| nanu “sad eva saumyedaṁ agra āsīt” iti chāndogye sac-chabdena pradhānam abhipretam
bhavati, katham ucyate’śabdam ity atrāha īkṣater iti| “sad eva saumyedaṁ agra āsīt ekam
evādvitīyam” ity upakramya, tad aikṣata bahu syām prajāyeya” iti jagat-kartur īkṣaṇa-śravaṇāt|
aitarīye’pi tathā śrūyate— “ātmā vā idam eka evāgra āsīn nānyat kiṣcana miṣat sa īkṣata lokān
asṛjā iti, sa imāṁl lokān asṛjata” iti| atra dhātu-vācaka īkṣati śabdaḥ
dhātv-artha-bhūta-kṣaṇa-paro lakṣaṇayā bodhyaḥ| īkṣaṇam paryālocanam adhyavasāyaḥ| tac
cācetanasya pradhānasya nopapadyate, cetana-dharmatvāt| ata īkṣaṇa-hīnaṁ pradhānaṁ śrutyā
nocyate’to yuktam uktam bhagavatāśabdam iti, tasmān na taj jagat-kāraṇam veda-vedyaṁ cety
arthaḥ| na ca sattva-guṇam āśritya pradhānasya jñāna-śaktimattvam ata īkṣaṇam upapadyata iti
vācyam| jaḍasya jaḍa-guṇasya ca jñānatvāsambhavāt, jñānavattvāsambhavāc ca| na ca
puruṣa-saṁsargāt tathopapattir iti vācyam| lāghavatayā nitya-siddha-jñāne pūrvokte brahmaṇi
vedānta-vedye jagaj-janmādi-kāraṇe sati para-saṅgamāpatita-jñānāśrayaṇasya gauravāt,

tucchatvāc ca| kiṃ ca sāmāyāvasthāyām tasya guṇavattvābhāvā cety alam vistareṇa| ato jagaj-janmādi-kāryānurūpaṃ kāraṇaṃ sac-chabda-vācyam īkṣaṇa-kṣamaṃ brahmaiva svābhāvikācintyānanta-śaktimattvāt, “parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jṣāna-bala-kriyā ca” ity ādi śruteḥ||5||

||1.1.6||

gauṇas cen nātma-śabdāt|

[pā. sau.] gauṇāpīkṣatir ayuktāḥ| kutaḥ? ātma-śabdāt||6||

[ve. kau.] nanu prapata-nāsaṇaṃ kūlam ālakṣya kūlam pipatiṣatīti, śuṣka-pankām kṛṣim ālakṣya kṛṣir vṛṣṭim pratīkṣata iti cācetanayoḥ kūla-kṛṣyoś cetana-dharmopacāra-darśanāt, “tat teja aikṣata tā āpa aikṣanta” ity acetanayor ap-tejasor īkṣaṇa-śravaṇāc ca, tadvat pradhāne’py acetane gauṇam īkṣaṇam astv ity āśaṅkya samādhatte| pradhāna īkṣaṇa-dharmo gauṇa iti cen na| kasmād ātma-śabdāt| ātma-śabdasya pradhāna-niṣṭheksitṛtvābhāva-sampādakasya śravaṇāt, tathā hi yadi sac-chabdenācetanam pradhānam grhītvā tasmin gauṇam īkṣaṇam cāṅgīkriyate, tadā “aitadātmyam idaṃ sarvaṃ tat satyaṃ sa ātmā” ity ātma-śabdena “sad eva saumyeti, tad aikṣati” ca pūrva-paṭhita-sad-īkṣitṛ-padārthasyācetanasya parāmarśaḥ syāt| tatra sa eva sat ikṣitā pradhāna-lakṣaṇa ātmeti sad-ādi-padānām acetana-vacanānām bhinnārthānām parameśvara-vācakasyātma-padasya bhinnārthasya ca sāmānādhikaraṇyaṃ viruddham āpadyeta| ātma-śabdasya parameśvara-vācakasya pradhāna-paratvāsambhavād ity arthaḥ| tasmād gauṇam apīkṣaṇam ayuktam eva| ap-tejasor api devatā-praveśān na gauṇam īkṣaṇam iti dik||6||

||1.1.7||

tan-niṣṭhasya mokṣopadeśāt|

[pā. sau.] sad-īkṣitrātmādi-padārtha-bhūta-kāraṇa-niṣṭhasya viduṣas tad-bhāvāpatti-lakṣaṇa-mokṣopadeśān na pradhānam sad-ātma-śabda-vācyam||7||

[ve. kau.] nanu tarhi cetanācetanayoḥ sādharmaṇo’stv ātma-śabdaḥ, kratu-jvalanayor jyotiḥ-śabda iva nātra kācid anupapattir ity atrāha bhagavān bādarāyaṇaḥ| nācetanam pradhānam

ātma-śabda-vācyam| kutaḥ? tasmin sad-ādi-śabdābhidheye ikṣitari tejo'b-annādi-kartari niṣṭhā-nididhyāsanāpara-paryāya-lakṣaṇā yasya viduṣaḥ sa tan-niṣṭhas tasya mokṣopadeśāt| tathā hi— tat tvam asīti mumukṣoḥ kāraṇātmakatvānusandhānam upadiśya, “tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na vimokṣye'tha sampatsye” iti brahma-bhāvāpatti-lakṣaṇa-mokṣa upadiśyate| mumukṣur yāvac charīrān na vimokṣyate prārabdha-karma-phala-bhoga-pratibandhātm tāvad evāsyā mumukṣoś ciraṁ bhavati, bhukte tu karma-phale pratibandhābhāvād ayaṁ brahma-bhāvaṁ sampatsyate| vimokṣye sampatsye ity ubhayatrottama-puruṣa-prayogaḥ prathama-puruṣe chāndasatvāj jṣeyaḥ| yadi ‘sa ātmā’ ity ātma-śabdaḥ pradhāna-paras tadā ‘tat tvam asi’ iti vākya-ssthena tac-chabdena tad eva parāmṛsyeta, tatas tat tvam asi pradhānātmako'sīti mahān anarthāpātaḥ syāt| acetanātmako'smīti dhyānena mokṣād dhi vyāhanyeta| prakṛte tūkta-lakṣaṇaṁ brahma tat-pada-vācyam| tasya śakty-apara-paryāyāmśa-bhūta ukta lakṣaṇo jīvas tvaṁ-padārthaḥ| tatra cāmśāmśinoḥ sarva-loka-veda-prasiddha-guṇa-guṇivad bheda-bhedaḥ sambandhaḥ| tatra svarūpeṇa jīvasya brahma-bhinnatve'pi prthak-sthiti-pravṛtty-abhāvād brahmābhinnatvam| tasyānādi-māyāvṛtatvāt tādṛśābheda-jṣānaṁ nāsti| tatocyate—'tat tvam asi' iti| tat-padārthād abhinno'sīty arthaḥ| mokṣāvasthāyām apī bhinna-svarūpa eva brahmābhāvāpannas tad-atirikta-sthiti-pravṛtty-abhāvāt tad-abhinno jṣeyaḥ, ‘paramaṁ sāmyam upaiti’ iti gamya-gaṇṭṭi-bhāvāvagamāt, “so'snute sarvān kāmān saha brahmaṇā vipaścītā” iti saha-śruteś ca| ataḥ sad-ātmādi-śabda-brahmaivābhidhīyate||7||

||1.1.8||

heyatvāvacanāc ca||

[pā. sau.] sarvajṣena hitaiṣiṇā sad-ādi-śabdair upadiṣṭasya cetanasya mokṣe heyasya heyatvam avaśyaṁ vaktavyam| upadeśe'prayojanaṁ ca vaktavyaṁ, tad-ubhaya-vacanābhāvān na sad-ādi-pada-vācyāṁ pradhānam||8||

[ve. kau.] yady acetanaṁ pradhānam eva sad-īkṣita-prabhṛti-śabda-vācyatvenopadiṣṭaṁ syāt tarhi tan-niṣṭhāvāraṇāya brahmopadiśayiṣu hite'pi sarvajṣaṁ śāstraṁ tasya heyatvaṁ brūyāt| yathāyuktaṁ kiṣcid ādātum udyataṁ putraṁ mātā brūte ‘nedaṁ putra yuktaṁ iti| na ceha tad-dheyatva-vacanam asti, pratyuta “sa ātmā tat tvam asi” iti tādātmyam upadiśya te| tad-upadeśa-prayojana-vacanābhāva-samuccayārthaś ca-śabdaḥ||8||

||1.1.9||

pratijṣā-virodhāt||

[pā. sau.] kiṃ caika-vijṣānāt sarva-vijṣāna-pratijṣā-virodhād api na cetana-kāraṇa-vādaḥ sādhuḥ||9||

[ve. kau.] pradhānam na jagat-kāraṇam| kasmāt? eka-vijṣānāt sarva-vijṣāna-pratijṣā-virodhāt| tathā hi- “uta tam ādeśam aprākṣo yenāśrutam śrutam bhavati, amataṃ matam avijṣātam vijṣātam” iti| “katham nu bhagavaḥ sa ādeśo bhavati” ity eka-vijṣānāt sarva-vijṣānopakramah śrūyate, sa hi viruddhyeta| pradhāna-vijṣānāt tad-vikāra-jṣāne’pi cid-acin-miśra-kṛtsna-kārya-vijṣāna-pratijṣā na siddhyeta, cetanasya pradhāna-kāryatvābhāvena taj-jṣānāsambhavāt||9||

||1.1.10||

svāpyayāt||

[pā. sau.] sat-śabdārtha-jagat-kāraṇam prakṛtya, **svapnāntam eva saumya vijānīhīti yatraitat puruṣaḥ svapiti nāma satā saumya tadā sampanno bhavati** [chā.u. 6.8.1] ity-ādinoktasyathārthasya cetana-kāraṇāvagater asambhavād brahmaiva jagat-kāraṇam yuktam||10||

[ve. kau.] svasmin svakīye kāraṇe “sad eva saumya” ity ādinā prastute brahmaṇi apy apyayāl layāt sad-ādi-padair brahmaivocyate na pradhānam, tasya kāraṇatvena laya-śruti-viruddhyeta| tathā ca śrutiḥ “yatraitat puruṣaḥ svapiti nāma satā saumya tadā sampanno bhavati svam apīto bhavati tasmād enam svapitīty ācakṣate svam hy apīto bhavati” iti| “tad yathā priyayā striyā pariṣvakto na bāhyam kiṣcana veda na cāntaram evāmevāyam puruṣaḥ prāṅśenātmanā sampariṣvakto na bāhyam kiṣcana veda nāntaram” iti śruty-antaraś ca||10||

||1.1.11||

gati-sāmānyāt||

[pā. sau.] sarveṣu vedānteṣu cetana-kāraṇāvagates tulyatvāt acetana-kāraṇa-vādo nahi yuktah||11||

[ve. kau.]

||1.1.12||

śrutatvāc ca||

[pā. sau.] tasmāt sad-ādi-śabdābhidheyasya sarvajṣasya sarva-niyantuḥ sarveśvarasya cetanatvena kāraṇatvasya śrutatvāt na pradhāna-grahaḥ||12||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 6||

||1.1.13||

ānanda-mayo'bhyāsāt||

[pā. sau.] ānanda-mayaḥ paramātmā eva na tu jīvaḥ| kutaḥ? paramātmā-viśayakānanda-padābhyāsāt||13||

[ve. kau.]

||1.1.14||

vikāra-śabdān neti cen, na, prācuryāt||

[pā. sau.] vikārārthe mayaḥ caraṇāravindān nānanda-mayaḥ paramātmēti cet, na| kasmāt? prācuryathārthakasyāpi mayaḥ smaraṇāt||14||

[ve. kau.]

||1.1.15||

tad-hetu-vyapadeśāc ca||

[pā. sau.] jīvānanda-hetutvād api paramātmaivānanda-mayaḥ||15||

[ve. kau.]

||1.1.16||

māntra-varṇikam eva ca gīyate||

[pā. sau.] **satyaṁ jñānam anantaṁ brahma** [tai.u. 2.1] iti mantroktam māntravarṇikam tad evānanda-śabdena gīyate||16||

[ve. kau.]

||1.1.17||

netaro'nupapatteḥ||

[pā. sau.] ānanda-maya-padārtham uddiśya śrūyamāṇānām tad-asādhāraṇa-dharmāṇām tad-itarasminn anupapatter itaro jīvonānanda-maya-padārthaḥ||17||

[ve. kau.]

||1.1.18||

bheda-vyapadeśāt||

[pā. sau.] **rasaṁ hy evāyaṁ labdhvānandī bhavati** [tai.u. 2.7.1] iti vākyena labdhṛ-labdhavyayor bheda-vyapadeśāt jīvonānanda-mayaḥ||18||

[ve. kau.]

||1.1.19||

kāmāc ca nānumānāpekṣā||

[pā. sau.] pratyag-ātmanah kāraṇatva-svīkāre anumānasya pradhānasya kāraṇādi-rūpasyāpekṣābhavet| kulālāder ghaṭādi-janane mṛd-ādy-apekṣāvat| aprākṛtasyānanda-mayasya sarva-śakteḥ puruṣottamasya tu na| kutaḥ? kāmāt, saṅkalpād eva, **so'kāmayata bahu syām** [tai.u. 2.6] ity-ādi śruteḥ| ataḥ tad-bhinna ānanda-mayaḥ||19||

[ve. kau.]

||1.1.20||

asminn asya ca tad-yogaṁ ca śāsti||

[pā. sau.] tad-yogaṁ ānanda-yogaṁ śāsti śrutiḥ, **raso vai saḥ, rasam hy evāyam labdhvānandī bhavati** iti jīvasya yal-lābhād ānanda-yogaḥ, sa tasmād anya iti siddham||20||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 7||

||1.1.21||

antas tad-dharmopadeśāt||

[pā. sau.] ādityākṣṇer antastho mumukṣu dhyeyo hi paramātmaiva, na tu jīva-viśeṣaḥ| kutaḥ? tasyaivāpahata-pāpmatva-sarvātmatvādīnām dharmāṇām upadeśāt||21||

[ve. kau.]

||1.1.22||

bheda-vyapadeśāc cānyaḥ||

[pā. sau.] ādityādi-jīva-vargād anyo'sti paramātmā| kutaḥ? **āditye tiṣṭhann** [br.ā.u. 3.7.9] ity-ādinā bheda-vyapadeśāt||22||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 8||

||1.1.23||

ākāśas tal-liṅgāt||

[pā. sau.] **asya lokasya kā gatiḥ ity ākāśa ity hovāca** [chā.u. 1.9.1] ity atrākāśa-śabda-vācyah paramātmā| kutaḥ? **sarvāṇi ha vā imāni bhūtāni ākāśād eva samutpadyante** [chā.u. 1.9.1] iti sarva-sraṣṭṛtvādi tal-liṅgāt||23||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 9||

||1.1.24||

ata eva prāṇaḥ||

[pā. sau.] **sarvāṇi ha vā imāni bhūtāni prāṇam evābhisamviśanti prāṇam abhyujjihate** [chā.u. 1.11.5] ity atrāpi samveśanodgamana-rūpāt brahma-liṅgāt paramātmaiva prāṇaḥ||24||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 10||

||1.1.25||

jyotiś caraṇābhidhānāt||

[pā. sau.] **divy ā jyotir** [chā.u. 3.13.7] iti jyotir brahmaiva, **pādo'sya sarvā bhūtāni** [chā.u. 3.12.6] iti caraṇābhidhānāt||25||

[ve. kau.]

||1.1.26||

**chando'bhidānān neti cen, na,
tathā ceto'rpaṇa-nigadāt tathā hi darśanam||**

[pā. sau.] pūrva-vākye gāyatrī-ākhyā-chando'bhidhānāt tat-parācaraṇa-śrutis tu na pareti cet, na, guṇa-yogāt gāyatrī-śabdābhidhyey bhagavati ceto'rpaṇābhidhānāt dr̥ṣṭaś ca virāṭ-śabdaḥ prakṛta-paraḥ||26||

[ve. kau.]

||1.1.27||

bhūtādi-pāda-vyapadeśopapatteś caivam||

[pā. sau.] na kevalam tathā ceto'rpaṇa-nigamāt gāyatrī brahmety ucyate, bhūta-pr̥thivī-śṛṅgāra-hṛdayānām brahmaṇi bhagavaty upapatteś caivam||27||

[ve. kau.]

||1.1.28||

**upadeśa-bhedān neti cen, na,
ubhayasminn apy avirodhāt||**

[pā. sau.] pūrvam apy adhikaraṇatvena punar avadhitvena dyaur nirdiśyate ity upadeśa-bhedān na brahma pratibhij̐śāyate iti na| kutaḥ? ubhayatrāpi brahmaṇa ekatvasyāvirodhāt||28||

[ve. kau.]

11. pādānta-prāṇādhikaraṇam

||1.1.29||

prāṇas tathānugamāt||

[pā. sau.] **prāṇo'smi** [kau.brā. 3.2] ity-ādi vākye prāṇādi-śabda-vācyaḥ paramātmā hitatamatvānantatvādi-dharmāṇāṃ paramātmā parigrahe'vagamāt||29||

[ve. kau.]

||1.1.30||

**na vaktur ātmopadeśād iti ced
adhyātma-sambandha-bhūmā hy asmin||**

[pā. sau.] prāṇādi-śabda-vācyaṃ brahma na bhavati| kutaḥ? **mām eva vijānīhi** [kau.brā. 3.2] iti vakṛṣ-svarūpābhinnopadeśād iti cet, asmin prakaraṇe paramātmā-sambandhasya bāhulyam asti, ataḥ prāṇendrādi-padārthaḥ paramātmaiva||30||

[ve. kau.]

||1.1.31||

śāstra-dṛṣṭyā tūpadeśo vāma-devavat||

[pā. sau.] indro hi sarvasya brahmātmakatvam avadhārya, **mām eva vijānīhi** [kau.brā. 3.2] iti śāstra-dṛṣṭyā yuktam uktavān| **tatra kaḥ śokaḥ ko moha ekatvam anupaśyataḥ** [īśo. 7] ity-ādi, **yathāhaṃ manur abhavaṃ sūryaś ca** [bṛ.ā.u. 1.4.10] iti vāmadeva uktavān, tadvat||31||

[ve. kau.]

||1.1.32||

**jīva-mukhya-prāṇa-liṅgān neti cen,
na, upāsātraividhyād āśratatvād iha tad-yogāt||**

[pā. sau.] **na vācam vijijṣāsīta vaktāraṁ vidyāt** [kau.u. 3.8], **tri-śīrṣāṇaṁ tvāṣṭram ahan**
[kau.brā. 3.1] ity-ādi jīva-liṅgāt| **prāṇa eva prajṣātmā idaṁ śarīraṁ parigrhyotthāpayati**
[kau.u. 2.2] iti mukhya-prāṇa-liṅgāc ca| nātra brahma-parigraha iti cen, na,
upāsaka-tāratamyena brahmopāsanāyāḥ traividhyāj jīva-vargāntaryāmitvena
tad-ubhaya-vilakṣaṇena cānyatrāśritatvādhīd api tad-yogāt||32||

[ve. kau.]

— -o)0(o—

(1.2)

dvitīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||1.2.1||

sarvatra-prasiddhopadeśāt||

[pā. sau.] sarvaṁ khalv idaṁ brahma taj jalān iti śānta upāsīta [mu.u. 2.1.1] ity upakramate śrūyate, mano-mayaḥ prāṇa-śṛṅgāra ity atra mano-mayatvenopāśyaḥ sarva-kāraṇa-bhūtaḥ paramātmā gṛhyate na pratyag-ātmā| kutaḥ? sarveṣu vedānteṣu prasiddhasya paramātmāna eva, pūrvatra sarvaṁ khalv idaṁ brahma ity-ādi upadeśāt||1||

[ve. kau.]

||1.2.2||

vivakṣita-guṇopapatteś ca||

[pā. sau.] mano-mayaḥ prāṇa-śṛṅgārobhā-rūpaḥ satya-saṅkalpaḥ [chā.u. 3.14.2] ity-ādīnām vivakṣitānām mano-mayatva-satya-saṅkalpatvādīnām guṇānām brahmaṇy evopatteś ca||2||

[ve. kau.]

||1.2.3||

anupapattes tu na śārīraḥ||

[pā. sau.] mano-mayatvādi-guṇakaḥ para eva na jīvaḥ, tasmin mano-mayatva-satya-saṅkalpādi anupapatteś ca||3||

[ve. kau.]

||1.2.4||

karma-karṭṛtva-vyapadeśāc ca||

[pā. sau.] ito'py atra mano-mayādi pada-vācyo na śārīrah, **etam itaḥ pretya sambhāvitāsmi**
[chā.u. 3.14.4] iti karma karṭṛ-vyapadeśāt||4||

[ve. kau.]

||1.2.5||

śabda-viśeṣāt||

[pā. sau.] manomayatvādi-guṇakah śārīrād anyah paramātmā, **eṣa me ātmāntar-hṛdaye**
[chā.u. 3.14.3] iti jīva-paramātmanoh ṣaṣṭhī prathamānta-śabda-viśeṣāt||5||

[ve. kau.]

||1.2.6||

smṛteś ca||

[pā. sau.] **īśvaraḥ sarva-bhūtānām hṛd-deśe'rjuna tiṣṭhati** [gītā18.61] iti smṛteś ca
jīva-paramātmaor bhedo'sti||6||

[ve. kau.]

||1.2.7||

**arbhakaukastvāt tad-vyapadeśāc ceti cet, na,
nicāyyatvād evaṁ vyomavac ca||**

[pā. sau.] eṣa me ātmā hṛdaye ity alpāyatanatvāt, aṇīyān brīher vā ity alpatva-vyapadeśāt atra na brahmeti cen, naiva tathātvēna brahmaṇa ihopāsyatvāt bṛhato'lpatvaṁ tu gavākṣa-vyomavat saṅgacchate||7||

[ve. kau.]

||1.2.8||

sambhoga-prāptir iti cen, na, vaiśeṣyāt||

[pā. sau.] sarva-hṛdaya-sambandhāt sukha-duḥkha-sambhoga-prāptiḥ brahmaṇo'pi jīvasyetveti cet, nāyaṁ doṣaḥ, sva-kṛta-karma-phala-bhoktṛtvenāpahata-pāpmatvena ca jīva-brahmaṇo'tyanta-viśeṣāt||8||²

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 2 ||

||1.2.9||

attā carācara-grahaṇāt||

[pā. sau.] yasya brahma ca kṣatre ca ubhe bhavata odanaṁ mṛtyur yasyopasecanaṁ ka itthā veda yatra saḥ [kaṭha.u. 1.2.25] ity atra attā śrī-puruṣottamaḥ| kutaḥ? mṛtyūpasecanodanasya brahma-kṣatropalakṣita-carācarantaḥ-karaṇasya viśvasya grahaṇāt||9||

[ve. kau.]

||1.2.10||

prakaraṇāc ca||

² kaṭha.u. 1.2.25.

[pā. sau.] attā bhagavān puruṣottamaḥ, **mahāntaṁ vibhuṁ** [] iti tasyaiva prakṛtatvāc ca||10||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 3||

||1.2.11||

guhāṁ praviṣṭāṁ ātmānau hi tad-darśanāt||

[pā. sau.] **ṛtaṁ pibantī sukr̥tasya loke guhā praviṣṭau** ity atra guhāṁ praviṣṭau ātmānau hi cetanau hi jīva-paramātmānau bodhyau| kutaḥ? tad-darśanāt taylor evāsmiṁ prakaraṇe guhā-praveśa-vyapadeśa-darśanāt| **taṁ durdaśaṁ gūḍhaṁ anupraviṣṭaṁ guhāhitam** [ka.u. 2.1.7] iti paramātmanaḥ, **yā prāṇena sambhavaty aditir devatāmayī guhāṁ praviṣya tiṣṭhantī sābhūtebhir vyajāyate** [ka.u. 1.2.12] iti jīvasya||11||

[ve. kau.]

||1.2.12||

viśeṣaṇāc ca||

[pā. sau.] jīva-parayor evātra guhā-praviṣṭatvena parigrahaḥ yato'smiṁ prakaraṇe, **brahma yajṣaṁ devam īdyaṁ viditvā nicāyyemāṁ śāntim atyantam eti, yaḥ setur ījānām ity-**ādiṣu taylor evopāsyopāsaka-bhāvena vedyatva-vetṛtvādinā ca viśeṣitatvāc ca [ka.u. 1.1.17-1.3.2]||12||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 4||

||1.2.13||

antara upapatteḥ||

[pā. sau.] ya eṣo'ntarakṣiṇi puruṣo dr̥śyate [chā.u. 4.15.1] ity akṣiṇy antaraḥ puruṣottama eva, nānyaḥ| kutaḥ? eṣa ātmeti hovāca etad amṛtam abhayam etad brahmeti etat saṁyad vām ity ācakṣata [chā.u. 4.15.1] ity ātmatvābhayatvādīnām ca puruṣottame evopapatteḥ||13||

[ve. kau.]

||1.2.14||

sthānādi-vyapadeśāc ca||

[pā. sau.] paramātmāno yac cakṣuṣi tiṣṭhat [chā.u. 4.14.1] ity-ādi śrutyā sthānāder vyapadeśā cākṣi-puruṣaḥ||14||

[ve. kau.]

||1.2.15||

sukha-viśiṣṭābhidhānād eva ca||

[pā. sau.] akṣi-gataḥ para eva, kaṁ brahma khaṁ brahma iti sukha-viśiṣṭābhidhānāc ca||15||

[ve. kau.]

||1.2.16||

ata eva ca tad brahma||

[pā. sau.] tat kaṁ brahmeti sukha-viśiṣṭaṁ brahmaiva kutaḥ, yad vāva kaṁ tad eva khaṁ yad eva khaṁ tad eva kaṁ iti smaraṇpūrvam vaiśiṣṭyaṁ pratipādakaṁ vākyaḥ eva ca||16||

[ve. kau.]

||1.2.17||

śrutopaniṣatka-gaty-abhidhānāc ca||

[pā. sau.] śrutopaniṣad yena tasya śrutopaniṣat kasya yā gatir devayānākhyā, athottareṇa tapasā brahma-cayaṇa-śraddhayā vidyayātmānam atviṣyādityam abhijayate etad vai prāṇa-nāmāyatanamed amṛtam abhayam etat parāyaṇam etasmān na punar āvartate iti śruty-antare prasiddhā tasyā evahaterciṣam evābhisambhavati ity-ādinā gater abhidhānāc cākṣyantara puruṣaḥ puruṣottama eva||17||

[ve. kau.]

||1.2.18||

anavasthiter asambhāvāc ca netaraḥ||18||

[pā. sau.] akṣy-antaraḥ paramātmetarō na bhavati, kutas tad itarasya niyamenānavasthiter amṛtatvādes tatrāsambhavāc ca||18||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 5 ||

||1.2.19||

antaryāmy-adhidaivādiṣu tad-dharma-vyapadeśāt||

[pā. sau.] yaḥ pṛthivyām tiṣṭhan ity upakramya, eṣa te ātmāntaryāmī iti pṛthivy-ādi| adhidevādi sarva-paryāyeṣu śrūyamāṇo'ntaryāmī paramātmaiva kutas tad dharmasya sarvaṁ niyanṛtvāder iha vyapadeśāt||19||

[ve. kau.]

||1.2.20||

na ca smārtam atad-dharmābhilāpāt||

[pā. sau.] na ca pradhānam antaryāmi-śabda-vācyaṁ cetana-dharmāṇāṁ
sarva-niyantr̥tva-sarva-draṣṭṛtvādīnāṁ cābhilāṣāt||20||

[ve. kau.]

||1.2.21||

śārīraś cobhaye’pi hi bhedenaiivnam adhīyate||

[pā. sau.] na ca jīvo’ntaryāmī yataś cainam antaryāmino bhedena, yo viṣṇāne tiṣṭhan iti
kāṇvāḥ, ya ātmani iti mādhyandini cobhaye’py adhīyate||20||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 6||

||1.2.22||

adr̥śyatvādi-guṇako dharmokteḥ||

[pā. sau.] ātharvaṇikair udāhṛtaḥ adr̥śyam ity-ādinā adr̥śyatvādi-guṇakaḥ paramātmaiva,
kutaḥ yaḥ sarvajṣaḥ ity-ādinā tad-dharmokteḥ||22||

[ve. kau.]

||1.2.23||

viśeṣeṇa bheda-vyapadeśāc ca netarau||

[pā. sau.] pradhāna-jīvau na bhūta-yony-akṣara-pada-vācyau viśeṣeṇa
bheda-vyapadeśābhyāṁ sarva-gatam iti viśeṣaṇa-vyapadeśaḥ, akṣarāt parataḥ paraḥ iti
bheda-vyapadeśaś ca||23||

[ve. kau.]

||1.2.24||

rūpopanyāsāc ca||

[pā. sau.] agni-mūrdhā ity-ādinā paramātmano rūpopanyāsāc ca netarau||24||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 7||

||1.2.25||

vaiśvānara-sādhāraṇa-śabda-viśeṣāt||

[pā. sau.] vaiśvānaraḥ paramātmaiva yato'gnir brahma sādharmaṇasyāpi
vaiśvānara-śabdasya brahma parigrahe dyu-mūrdhatvādy-avayava-vidhānena
viśeṣāvagamāt||25||

[ve. kau.]

||1.2.26||

smāryamāṇam anumānaṁ syād iti||

[pā. sau.] paramātmano hi vaiśvānaratve, **yasyāgnir āsyaṁ dyau mūrdhā** [ma.bhā.
12.47.70] ity-ādi smṛty-uktam api rūpaṁ niścāyakaṁ syāt||26||

[ve. kau.]

||1.2.27||

**śabdādibhyo'ntaḥpratiṣṭhānān neti cen na,
tathā drṣṭy-upadeśād asambhavāt,**

puruṣam abhidhīyate||

[pā. sau.] jāṭharāgnau vaiśvānara-śabdasya rūḍhatvād agni-tretā vidhānāt prāṇahutyā dhāratva-saṅkīrtanād antaḥ pratiṣṭhāna-śravaṇāc ca na vaiśvānaraḥ paramātmā, kiṁ tu jāṭharam agnir iti cen, na, tathā tasmin jāṭhare parameśvara-dṛṣṭer upadeśāt paramātmā parigrahābhāve dyu-mūrdhādy-asambhavāt puruṣatva-śravaṇāc ca vaiśvānaraḥ paramātmaiva||27||

[ve. kau.]

||1.2.28||

ataeva na devatā bhūtaṁ ca||

[pā. sau.] ukta-hetubhya eva devatā bhūtaṁ ca na gṛhyate vaiśvānara-śabdena||28||

[ve. kau.]

||1.2.29||

sākṣād apy avirodham jaiminiḥ||

[pā. sau.] viśvaś cāsau naraś ca sarvātmā bhagavān vaiśvānara iti sākṣād upāśya ity avirodham jaiminir ācāryo manyate||29||

[ve. kau.]

||1.2.30||

abhivyakter ity āśmarathyah||

[pā. sau.] upāsakānām ananyānām anugrahāyānanto’pi paramātmā tat-tad-anurūpatayābhivyajyate iti prādeśa-mātratvam upapadyate ity evam abhivyakter ity āśmarathyo munir manyate||30||

[ve. kau.]

||1.2.31||

anusmṛter iti bādariḥ||

[pā. sau.] mūrdhādi-pādānta-deha-kalpanam anusmṛter anusmaraṇārtham iti bādariyācāryo manyate||31||

[ve. kau.]

||1.2.32||

sampatter iti jaimins tathā hi darśayati||

[pā. sau.] vaiśvānaropāsakena kriyamāṇayā vaiśvānara-vidyāṅga-bhūta-prāṇāhuter agnihotratva-sampatty-arthaṁ teṣāṁ ura-ādīnāṁ vedyāditva-kalpanam iti jaiminir ācāryo manyate, tathāivātha ya etad evaṁ vidvān agnihotraṁ juhōti [chā.u. 5.24.1] ity-ādi śrutir darśayati||32||

[ve. kau.]

||1.2.33||

āmananti cainam asmin||

[pā. sau.] evaṁ dyu-mūrdhatvādi-mataṁ vaiśvānaram asmīn upāsaka-dehe puruṣa-vidham āmananti ca||33||

[ve. kau.]

— -o)0(o—

(1.3)

tr̥tīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

|| 1.3.1 ||

dyu-bhv-ādy-āyatanam sva-śabdāt||

[pā. sau.] **yasmin dyauḥ** [mu.u. 2.2.5]³ iti dyu-bhv-ādy-āyatanam brahma sva-śabdāt
brahma-vācakāt ātmādi-śabdāt|| 1 ||

[ve. kau.]

|| 1.3.2 ||

muktopasṛpya-vyapadeśāt||

[pā. sau.] dyu-bhv-ādy-āyatanam brahmaiva kutas tad-āyatanasyaiva,

yadā paśyaḥ paśyate rukma-varṇam
kartāram īśam puruṣam brahma-yonim|
tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya
niraśjanaḥ paramam sāmyam upaiti|| [mu.u. 3.1.3||

ity-ādi muktopasṛpya-vyapadeśāt|| 2 ||

[ve. kau.]

³ yasmin dyauḥ pṛthivī cāntarikṣam
otaṁ manaḥ saha prāṇaiś ca sarvaiḥ
tam evaikaṁ jānatha ātmānam anyā
vāco vimuṣcathāmṛtasyaiṣa setuḥ|| [ma.u. 2.2.5] itil

||1.3.3||

nānumānam atac-chabdāt||

[pā. sau.] nānumāna-gamyam pradhānam tad-āyatanam tad-bodha-śabdābhāvāt||3||

[ve. kau.]

||1.3.4||

prāṇa-bhṛc ca||

[pā. sau.] na prāṇa-bhṛd api dyu-bhv-ādy-āyatanam, kuto'tac-chabdād eva||4||

[ve. kau.]

||1.3.5||

bheda-vyapadeśāc ca||

[pā. sau.] kiṁ ca, jṣātr-jṣeya-bhāve bheda-vyapadeśād api dyu-bhv-ādy-āyatanam na prāṇa-bhṛt||5||

[ve. kau.]

||1.3.6||

prakaraṇāt||

[pā. sau.] paramātmā-prakaraṇān na dyu-bhv-ādy-āyatanatvena jīva-parigrahaḥ||6||

[ve. kau.]

||1.3.7||

sthity-adanābhyām ca||

[pā. sau.] dvā suparṇā [mu.u. 3.1.1]⁴ ity-ādi-mantre paramātmāno’bhokṛtvena sthiter
jīvasyādanāc ca na jīvātmā dyu-bhv-ādy-āyatanam||7||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 2 ||

||1.3.8||

bhūmā samprasādād adhyupadeśāt||

[pā. sau.] paramācāryaiḥ śrī-kumārair asmad-gurave śrīman-nāradāyopadiṣṭo,
bhūmātveva vijijṣāsītavyaḥ [chā.u. 7.23.1] ity atra bhūmā prāṇo na bhavati, kintu
śrī-puruṣottamaḥ, kutaḥ prāṇād upari-bhūmnaḥ upadeśāt||8||

[ve. kau.]

||1.3.9||

dharmopapatteś ca||

⁴ dvā suparṇā sayujā sakhāyā
samānaṁ vṛkṣaṁ pariśasvajātel
taylor anyāḥ pippalaṁ svādv atty
anaśnann anyo abhicākaśītill [mu.u. 3.1.1]

[pā. sau.] niratiśaya-sukha-rūpatvāmṛtatva-sva-mahima-pratiṣṭhitatvādīnām
paramātmāny evopapatteś ca bhūmā paramātmaiva||9||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 3 ||

||1.3.10||

akṣaram ambarānta-dhṛteḥ||

[pā. sau.] akṣaram brahma kutaḥ kāla-traya-varti-kāryādhāratayā nirdiṣṭasyākāśasya
dhāraṇāt||10||

[ve. kau.]

||1.3.11||

sā ca praśāsanāt||

[pā. sau.] sā ca dhṛtiḥ puruṣottamasyaiva kutaḥ, **etasya vā akṣarasya sūryā-candramasau
vidhṛtau tiṣṭhataḥ** [br.ā.u. 3.8.9] ity ājṣāpayitṛtva-śravaṇāt||11||

[ve. kau.]

||1.3.12||

anya-bhāva-vyāvṛtteś ca||

[pā. sau.] atra pradhānasya jīvasya vā akṣara-śabdena grahaṇam nāsti param evākṣara-śabdārthaḥ kutaḥ, tad vā etad akṣaram gārgy adṛṣṭam draṣṭṛ, aśrutam śrotr, amataṁ manṭṛ, aviṣṭam viṣṭṛ [br.ā.u. 3.8.11] ity anya-bhāva-vyāvṛtteḥ||12||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 4||

||1.3.13||

īkṣati-karma-vyapadeśāt saḥ||

[pā. sau.] puri śayam puruṣam īkṣate [pra.u. 5.5] itīkṣateḥ, karma brahmāṇḍāntargato brahma-loka-stho brahmā na bhavati, kintu sa eva| prakṛtaḥ svāsādhāraṇāprākṛta-brahma-lokeśaḥ yaḥ paramātmekṣati karma, kutaḥ? yat tac chāntam ajaram amṛtam abhayaṁ [pra.u. 5.7] ity-ādi tad-dharmāṇām vyapadeśāt||13||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 5||

||1.3.14||

dahara uttarebhyaḥ||

[pā. sau.] asmin brahma-pure daharam puṇḍarīkam veśma daharo'sminn antarākāśaḥ [chā.u. 8.1.1] iti śrutyā prokto daharākāśaḥ parātmā bhavitum arhati, kutaḥ? uttarebhyo, yāvān vā ayam ākāśas tāvān eṣo'ntar-hṛdaya akāśa ubhe asmin dyāv-āpṛthivī antar eva samāhite [chā.u. 8.1.3] ... eṣa ātmāpahata-pāpmā vijaraḥ [chā.u. 8.1.5] ity-ādibhir vakṣyamāṇā ye paramātmāsādhāraṇa-dharmāḥ, tebhyo hetu-bhūtebhyaḥ||14||

[ve. kau.]

||1.3.15||

gati-śabdābhyāṁ tathā hi dṛṣṭaṁ līṅgaṁ ca||

[pā. sau.] sarvāḥ prajā aharahar gacchanti [chā.u. 8.3.2] iti gatiṁ brahma-lokam iti śabdas tābhyāṁ daharaḥ para iti niścīyate, satā saumya tadā sampanno bhavati [chā.u. 6.8.1] iti pratyahaṁ gamanaṁ śruty-antare tathaiva dṛṣṭaṁ karmadhāraya-samāsa-parigrahe brahmaiva līṅgaṁ śabda-sāmarthyāṁ ca||15||

[ve. kau.]

||1.3.16||

dhṛteś ca mahimno'syāsminn upalabdheḥ||

[pā. sau.] sa setur vidhṛtir eṣāṁ lokānāṁ [chā.u. 8.4.1] vidhāraṇatvaṁ daharasya paramātmatve saṅgacchate, asya ca mahimno dhṛtyākṣye'smin etasya vākṣarasya praśāsane gārgi sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhataḥ [br.ā.u. 3.8.9] iti śruty-antare upalabdhaḥ||16||

[ve. kau.]

||1.3.17||

prasiddheś ca||

[pā. sau.] ākāśo ha vai nāma-rūpayor nirvahitā [chā.u. 8.14.1], sarvāṇi ha vā imāni bhūtāny ākāśād eva samutpadyanta [chā.u. 1.9.1] iti paramātmāny apy ākāśa-śabda-prasiddheś ca daharākāśaḥ paramātmāiva||17||

[ve. kau.]

||1.3.18||

itara-parāmarśāt sa iti cen nāsambhavāt||

[pā. sau.] atha ya eṣa samprasādo'smāc charīrāt samutthāya paraṁ jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyata eṣa ātmeti hovāca [chā.u. 8.3.4] iti dahara-vākya-madhye jīvasyāpi parāmarśāt jīvo'stu dahara iti cen, na, apahata-pāpmatvādīnāṁ pūrvoktānāṁ jīve'sambhavāt||18||

[ve. kau.]

||1.3.19||

uttarāc ced āvirbhāva-svarūpas tu||

[pā. sau.] uttarāt jīva-parāt prajāpati-vākyaāt jīve'py ahapata-pāpmatvādi guṇāṣṭakam avagamyate, ataḥ sa eva daharākāśo'sti tvati ced ucyate, pūrvokta-guṇa-yukto nityāvirbhūta-svarūpaḥ paramātmā daharaḥ, āvirbhūta-svarūpo jīvas tu na||19||

[ve. kau.]

||1.3.20||

anyārthaś ca parāmarśaḥ||

[pā. sau.] jīva-parāmarśaḥ paramātmāno
jīva-svarūpāvirbhāva-hetutva-pradarśanārthaḥ||20||

[ve. kau.]

||1.3.21||

alpa-śruter iti cet tad uktam||

[pā. sau.] alpa-śruter nāvibhur atra grāhya iti cet, tat-samādhānāya yad vaktavyam tad uktam purastāt||21||

[ve. kau.]

||1.3.22||

anukṛtes tasya ca||

[pā. sau.] tasya nityāvirbhūta-svarūpasya, **tam eva bhāntam anu bhānti sarvam** [mu.u. 2.2.10] ity anukṛteś cānukartā jīvo nityāvirbhūta-svarūpo daharo na bhavitum arhati||22||

[ve. kau.]

||1.3.23||

api smaryate||

[pā. sau.] api ca **mama sādharmyam āgatāḥ** [gītā 14.2] iti smaryate||23||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 6||

||1.3.24||

śabdād eva pramiteḥ||

[pā. sau.] pramito’ṅguṣṭha-parimāṇakaḥ puruṣottama eva, **īśāno bhūta-bhavyasya** [ka.u. 2.1.13]⁵ iti śabdāt||24||

[ve. kau.]

||1.3.25||

hr̥dy apekṣayā tu manuṣyādhikāratvāt||

[pā. sau.] upāsaka-hr̥dy apekṣayā aṅguṣṭha-mātratvam upapadyate, na tu jantu-śarīreṣu hr̥dayasyānīyata-parimāṇatvāt, tad-apekṣayāpi tathātvaṁ katham? atra āha— manuṣyādhikāratvāt||25||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 7||

||1.3.26||

tad-upary api bādarāyaṇaḥ sambhavāt||

[pā. sau.] tasmin brahmopāsane manuṣyāṇām upariṣṭhād api ye devādayo hi teṣām apy adhikāro’sti iti bhagavān bādarāyaṇo manyate||26||

[ve. kau.]

||1.3.27||

virodha-karmaṇīti cen nāneka-pratipatter darśanāt||

⁵ aṅguṣṭha-mātraḥ puruṣo madhya ātmani tiṣṭhatil
īśānaṁ bhūta-bhavyasya na tato vijugupsatell

[pā. sau.] śarīraṁ vinā brahmopāsanānupapattyā teṣāṁ avaśyaṁ vigrahavattvam abhyupagantavyaṁ, tathātve tu karmaṇi virodha iti cen, nāyaṁ doṣaḥ| kutaḥ? ekasyāpy anekeṣāṁ dehānāṁ yugapat pratipatter darśanāt||27||

[ve. kau.]

||1.3.28||

śabda iti cen nātaḥ prabhāvāt pratyakṣānumānābhyām||

[pā. sau.] devādīnāṁ vigrahavaty api svikāre tad-vācāni vaidike śabde virodhaḥ syāt, arthotpatteḥ prāg vināśānantaraṁ ca nirarthakatvāpatter iti cet, nāyaṁ virodhaḥ, ataḥ śabdād eva nityākṛti-vācakāt prajāpati-buddhy-udbodhakād arthasya prabhavāt, **vedena nāma rūpa vyākarot,**

**anādi nidhanā nityā vāg utsṛṣṭā svayaṁ bhuvā|
ādau veda-mayī divyā yataḥ sarvā pravṛttayaḥ|| [manu 1.21] ity-ādi
śruti-smṛtibhyām||28||**

[ve. kau.]

||1.3.29||

ata eva ca nityatvam||

[pā. sau.] prajāpateḥ sṛṣṭiḥ śabda-pūrvikā'to hetor vedasya nityatvāt||29||

[ve. kau.]

||1.3.30||

samāna-nāma-rūpatvāc cāvṛttāv apy avirodho darśanāt smṛteś ca||

[pā. sau.] evaṁ prākṛta-sṛṣṭi-saṁhārātmikāyām āvṛttāv api na virodhaḥ| kutaḥ? kalpādaḥ
srjyamānasya padārthasya kalpāntarātītena padārthena tulya-nāma-rūpādimattvāt,
sūryācandramasau dhātā yathā-pūrvam akalpayat [ṛ.ve. 10.190.3] iti darśanāt|

yatha rtuṣv ṛtu-liṅgāni nānā-rūpāṇi paryaye|
dṛśyante tāni tāny eva tatra bhāvā yugādiṣu|| [vi.pu. 1.5.64] iti smṛteḥ||30||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 8||

||1.3.31||

madhyādiṣv asambhavād anadhikāraṁ jaiminiḥ||

[pā. sau.] upāsyopāsakatvāsambhavāt madhv-ādiṣu vidyāsu sūryādīnām anadhikāra itī
jaiminir manyate||31||

[ve. kau.]

||1.3.32||

jyotiṣi bhāvāc ca||

[pā. sau.] brahmaṇi teṣām upāsakatvena bhāvāc ca madhv-ādiṣv anadhikāra itī pūrvāḥ
pakṣaḥ||32||

[ve. kau.]

||1.3.33||

bhāvaṃ tu bādarāyaṇo'sti hi||

[pā. sau.] tatra siddhāntam āha— madhv-ādiṣv api sūrya-vasv-ādīnām
adhikāra-sad-bhāvaṃ bādarāyaṇo manyate| hi yatas tārth svāntaryāmi-brahmopāsane na
kalpāntare'pi svādhikāra-prāpta-pūrvaka-brahma-lipsā sambhavo'sti||33||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 9||

||1.3.34||

śug asya tad-anādara-śravaṇāt tadādravaṇāt sūcyate hi||

[pā. sau.] chāndogye [4.1] mumukṣau guru-prayuktaṃ śūdra-padam ālocya śūdro'pi
brahma-vidyāyām adhikriyate iti nāśaṅkanīyam, asya mumukṣo jānīśruter
haṃsa-prayuktānādara-vākya-śravaṇāt [chā.u. 4.1.3]|| tadaiva guruṃ pratyādravaṇāt śuk
saṃjātā iti śūdreti sambodhanena sūcyate||34||

[ve. kau.]

||1.3.35||

kṣatriyatvāvagatēś cottaratra caitrarathena liṅgāt||

[pā. sau.] **atha ha śaunakaṃ ca kāpeyam abhipratāriṇaṃ ca kākṣasenim pariviśyamānau**
brahmacārī bibhikṣe [chā.u. 4.3.5] ity uttaratra caitrarathenābhipratāriṇā kṣatriyeṇa saha
samabhihāra-rūpa-liṅgān jānuśruteḥ kṣatriyatvasyāvagater na jānuśrutiḥ śūdraḥ||35||

[ve. kau.]

||1.3.36||

saṁskāra-parāmarśāt tad-abhāvābhilāpāc ca||

[pā. sau.] vidyā-pradeśe **taṁ hopaninye** [apastambha-śraute]
ity-ādinopanayana-saṁskāra-parāmarśāt, **śūdraś caturbho varṇa eka-jātir na ca**
saṁskāram arhati tad-abhāvābhilāpāc ca [gautama 10.9] iti vidyāyām śūdro
nādhikriyate||36||

[ve. kau.]

||1.3.37||

tad-abhāva-nirdhāraṇe ca pravṛtteḥ||

[pā. sau.] kiṁ ca, gautamasya jābāleḥ [2.12.3] śūdratvābhāva-nirṇaye sati tam upanetum
anuśāsituṁ pravṛtteḥ śūdrasyānādhikāra evātra||37||

[ve. kau.]

||1.3.38||

śravaṇādhyayanārtha-pratiṣedhāt||

[pā. sau.] śūdro nādhikriyate, **śūdra-samīpe nādhyetavyam⁶** ity-ādinā tasya
veda-śāstrādi-pratiṣedhāt||38||

[ve. kau.]

⁶ This line is from an unnamed source, quoted at this sūtra in Śaṅkara's *Śarīraka-bhāṣya*.
adhyetavyaṁ na cānyena brāhmaṇaṁ kṣatriyaṁ vinā
śrotavyam iha śūdreṇa nādhyetavyaṁ kadācanall (rādhāmohan-gosvāmi-ṭīkā, tattva-sandarbha 15)

||1.3.39||

smṛteś ca||

[pā. sau.] **na cāsyopadiśet dharmam⁷ [manu 4.80] ity-ādi smṛteś ca||39||**

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 10||

||1.3.40||

kampanāt||

[pā. sau.] **pramitaḥ paraḥ puruṣaḥ pratipattavyaḥ sarva-jagat-kampakatvān
mahad-ādibhyaś ca||40||**

[ve. kau.]

||1.3.41||

jyotir-darśanāt||

[pā. sau.] **tasya bhāsā iti jyotir-darśanāt pramitaḥ puruṣaḥ paraḥ||40||**

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 11||

⁷ na śūdrāya matiṁ dadyān nocchiṣṭaṁ na haviṣkṛtaṁ
na cāsyopadiśed dharmam na cāsyā vratam ādiśet||

||1.3.42||

ākāśo'rthāntaratvādi-vyapadeśāt||

[pā. sau.] ākāśo ha vai nāma-rūpayor nirvahitā [chā.u. 8.14.1] ity atrākāśa-śabda-vācyah puruṣottamaḥ| kutah? muktātmanaḥ jīvāt paramātmāo nāma-rūpopalakṣita-nikhila-nāma-rūpavad vastu nirvodṛtayārthāntaratvena vyapadeśāt, brahmatvāmṛtatvādi-vyapadeśāc ca||41||

[ve. kau.]

||1.3.43||

suṣupty-utkrāntyor bhedena||

[pā. sau.] ajṣāt sarvajṣasya suṣupty-utrkaṇṭhyor bhedena vyapadeśāc ca||43||

[ve. kau.]

||1.3.44||

paty-ādi-śabdebhyaḥ||

[pā. sau.] **sarvasyādhipatiḥ sarvasyeśānaḥ** [br.ā.u. 5.6.1] ity-ādi śabdebhyo jīvāt bhedena paramātmāno vyapadeśāt sa eva ākāśa iti sthitam||44||

[ve. kau.]

— o)0(o—

|| tṛtīya-pādaḥ samāptaḥ||

(1.4)

caturthaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||1.4.1||

ānumānikam apy ekeṣām iti cen, na,
śarīra-rūpa-kavi-nyasta-grhīter darśayati ca|

[pā. sau.] **mahataḥ param avyaktam avyaktāt puruṣaḥ paraḥ** [ka.u. 1.3.11] ity atra kaṭha-śākhāyām ānumānikaṁ pradhānam api śabdavad upalabhyate iti cen, na, ātmānaṁ rathinaṁ viddhi śarīraṁ ratham eva tu [ka.u. 1.3.3] ity atra śṛṅgārasya ratha-rūpaka-vinyastasyāvyakta-śabdena grahaṇāt| indriyādīnāṁ vaśīkaraṇa-prakāraṁ pratipādayan, rūpaka-parikalpita-grahaṇam eva darśayati ca| vākya-śeṣe **yaced avān-manasī prājṣas tad yacched jṣānam ātmani, jṣānam ātmani mahati, tad yacchec chāntam ātmani** [kaṭha.u. 1.3.13] iti||1||

[ve. kau.]

||1.4.2||

sūkṣmaṁ tu tad-arhatvāt||

[pā. sau.] avyakta-śabdaḥ sūkṣma-vacanaś cet tad-arthaṁ bhūtaṁ śṛṅgāram api sūkṣmasyaiva sthūlāvasthāpannatvāt||2||

[ve. kau.]

||1.4.3||

tad-adhīnatvād arthavat||

[pā. sau.] aupaniṣadaṁ pradhānaṁ parama-kāraṇādhīnatvād arthavad ānarthakyaṁ parābhi tasya tasyeti bhedaḥ||3||

[ve. kau.]

||1.4.4||

jṣeyatvāvacanāc ca||

[pā. sau.] nāvyakta śabdāś tāntrika-pradhāna-vacanāḥ jṣeyatvāvacanāc ca||4||

[ve. kau.]

||1.4.5||

vadantīti cen, na, prājṣo hi prakaraṇāt||

**anādy anantaṁ mahataḥ paraṁ dhruvaṁ
nicāyā tan mṛtyu-mukhāt pramucyate|| [ka.u. 1.3.15]**

iti śruteḥ pradhānasya jṣeyatvaṁ vadatīti cet, na, jṣeyatvena prājṣaḥ paramātmā nirdiṣṭaḥ, tat-prakaraṇāt||5||

[ve. kau.]

||1.4.6||

trayāṇām eva caivam upanyāsaḥ praśnaś ca||

[pā. sau.] asyām upaniṣady upāyopeyopagaṁ trayāṇām upanyāsaḥ praśnaś ca
pūrvāpara-vākyārthaḥ vicāreṇa labhyate| ānumānika-tattva-nirūpaṇasyātrāvakāśo
nāsti||6||

[ve. kau.]

||1.4.7||

mahadvac ca||

[pā. sau.] sāṅkhyair mahac-chabdo buddhyākhye dvitīye tattve prayukto’pi tato’nyatrāpi,
vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam [śve.u. 3.8]⁸ ity-ādi veda-vacanena yathā dr̥śyate
tathāvyakta-śabdaḥ śarīra-paro’stu||7||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 2||

||1.4.8||

camasavad aviśeṣāt|

⁸ vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam
āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastāt|
tam eva viditvātimṛtyum eti
nānyaḥ panthā vidyate’yanāyall

[pā. sau.] ajām ekām⁹ [śve.u. 4.5] ity-ādi-mantroktā prakṛtiḥ smṛti-siddhā bhavatu iti pūrva-pakṣe rāddhāntām darśayati— mantroktājā-brahmātmikāstu| pūrva-pakṣa-nirdhāraṇe viśeṣābhāvāt, arvāg-bilaś camasaḥ [br.ā.u. 2.2.3]¹⁰ iti||8||

[ve. kau.]

||1.4.9||

jyotir upakramā tu tathā hy adhīyata eke|

[pā. sau.] nanu camasa mantre, **idaṁ tac chira** iti vākya-śeṣāt śiraś camasa iti gamyate| ajā-mantre kiṁ gamakam? viśeṣārtha-grahaṇe ity atrocyaṭe, jyotir brahma lakṣaṇam upakramaḥ kāraṇaṁ yasyāḥ, sātrāpy ajā-mantreṇocyate, yatas tathaiva, **tasmād etad brahma nāma rūpam annaṁ ca jāyāte** [mu.u. 1.1.9] ity eke adhīyante||9||

[ve. kau.]

||1.4.10||

kalpanopadeśāc ca madhv-ādivad avirodhaḥ|

[pā. sau.] brahmopādānakatvājātvayor ekasmin dharminī na virodhaḥ, sūkṣma-śaktimato jagat-kāraṇāt brahmaṇo viśva-sṛṣṭy-upadeśāt dvayaṁ saṅgacchate, madhv-ādivat||10||

[ve. kau.]

⁹ ajām ekām lohita-śukla-kṛṣṇām
bahvīḥ prajāḥ sṛjamānām sa-rūpāḥ|
ajo hy eko juṣamāṇo’nuśete
jahāty enām bhukta-bhogām ajo’nyaḥ||

¹⁰ arvāg-bilaś camasaś camyate’neneti vyutpattyā yajṣīya-bhakṣaṇa-sādhana-tva-mātra-pratīter na so’yaṁ
camasa-viśeṣa itil|

|| adhikaraṇam 3||

||1.4.11||

na saṅkhyopasaṅgrahād api nānābhāvād atirekāc ca|

[pā. sau.] **yasmin paśca paśca-janā ākāśaś ca pratiṣṭhitaḥ** [br.ā.u. 4.4.17] iti saṅkhyopasaṅgrahād api pradhānādīnām paśca-vimśati-padārthānām śruti-mūlakatvam asti, pradhānasyaikasya śruti-vedyatve ko vivāda iti vaktavyam? kutaḥ? nānābhāvāt, yasminn iti śruti-siddhe brahmaṇi pratiṣṭhitānām padārthānām brahmātmakatva-pratītyā tāntrikebhyaḥ pṛthaktvāt| ādhārasya brahmaṇo hi tathākāśasya cātirekatvāt||11||

[ve. kau.]

||1.4.12||

prāṇādayo vākya-śeṣāt|

[pā. sau.] **prāṇasya prāṇam uta cakṣuṣaś cakṣur uta śrotrasya śrotram annasyānnaṁ manaso ye mano viduḥ** [br.ā.u. 4.4.18] iti vākya-śeṣāt te paśca-janāḥ prāṇā bodhyāḥ||12||

[ve. kau.]

||1.4.13||

jyotiṣaikeṣām asaty anne||

[pā. sau.] **kāṇvānām vākya-śeṣe tv asaty anne upakrama-gatena jyotiṣā paścātvaṁ pūraṇīyam**||13||

[ve. kau.]

||1.4.14||

kāraṇatvena cākāśādiṣu yathā vyapadiṣṭokteḥ||

[pā. sau.] sarvajṣaṁ sarva-śakti brahmaiva, sarvatrākāśādi-sṛṣṭi-viśayaka-vākyeṣu grāhyaṁ, lakṣaṇa-sūtrādiṣu yat prakāraṁ brahma vyapadiṣṭaṁ, tat-prakāraṁ kasyaivākāśādi-kāraṇatvena pratipāditatvāt||13||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 4 ||

||1.4.15||

samākarṣāt||

[pā. sau.] so'kāmayata [tai.ā. 6] iti prakṛtasya sata eva brahmaṇaḥ, asad vā idam [tai.ā. 7.1] ity atra samākarṣāt, ādityo brahma [kau.u. 4.18] iti prakṛtasya brahmaṇaḥ, asad evedam ity atra samākarṣāt, asac-chabdena sṛṣṭeḥ pūrvaṁ nāma-rūpa-vibhāgāt sambandhitayāstitvābhāvena sad-rūpaṁ brahmaivābhidhīyate, tad dhedaṁ tarhi avyākṛtaṁ āsīt tan-nāma-rūpābhyāṁ eva vyākriyate ity avyākṛta-śabdoditasyottara-vākye, sa eṣa iha praviṣṭa ānakhāgrebhyaḥ ity-ādau samākarṣāt, acetanasya pradhānasyāntaḥ praviśya praśāsitr̥tvādy-asambhavāt| tad-antarātma-bhūtaṁ avyākṛtaṁ brahmety ucyate| jagat-kāraṇa-pratipādakeṣu vākyeṣu lakṣaṇa-sūtrādinā nirṇātaiva brahma grāhyam| na pradhāna-śāṅkā-gandho'pi iti bhāvaḥ||15||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 5 ||

||1.4.16||

jagad-vācivāt||

[pā. sau.] yo vai bālāka eteṣāṁ puruṣāṇāṁ kartā yasya caitat karma [kau.brā. 4.18] iti vākye dharmādharmā-karma-phala-bhoktā tatnrokta-puruṣo veditavya iti na śaṅkyam, paramātmāivātra veditavyena nirdiṣṭaḥ| kutaḥ? brahma te bravāṇi iti brahma-prakaraṇāt| kriyate yat tat karmeti karma-śabdasya jagat-vācivāt, etad ity anena sarva-nāmnā pratyakṣādi-pramāṇa-siddhasya jagat upasthitatvāc ca, tantrokta-puruṣa-prakaraṇābhāvāc ca||16||

[ve. kau.]

||1.4.17||

jīva-mukhya-prāṇa-liṅgān neti cet tad vyākhyātam||

[pā. sau.] eṣa prajātmā etair ātmabhir bhuṅkte [kau.brā. 4.18] iti jīva-liṅgāt, athāsmiṁ prāṇe evaīkadā bhavati iti mukhya-prāṇa-liṅgāc ca tad anyataro grāhyo, na brahmeti cet, tad-vyākhyāta-pratardanādhikāre| jīvādi-liṅgāni tatra brahma-paratvena vyākhyātāni tadvad ihāpi jṣeyānīty arthaḥ||17||

[ve. kau.]

||1.4.18||

anyārthas tu jaiminiḥ praśna-vyākhyānābhyām api caivam eke||

[pā. sau.] asmiṁ prakaraṇe jīva-grahaṇam anyārtham jīva-vyatirikta-brahma-bodhārtham iti jaiminir manyate| kvaīṣa etad bālāke puruṣo'śaiṣṭa kva vā etad abhūt? kuta etad āgāt? [kau.u. 4.18] iti praśnāt, yathā suptaḥ svapnaṁ na kaścana paśyati, tathāsmiṁ prāṇa evaīkadā bhavati [kau.u. 4.19] ity-ādi prativācanāt| bājaseneyo'pi ca evam eva jīva-vyatiriktaṁ paramātmānam āmananti| tatrāpi praśna-prativācane bhavataḥ, kvaīṣa tadābhūt kuta etad āgāt iti praśnaḥ| ya eṣo'ntar-hṛdaya ākāśas tasmiṁ śete iti prativācanam||18||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 6||

||1.4.19||

vākyānvayāt||

[pā. sau.] ātmā vā are draṣṭavyaḥ [br.ā.u. 2.4.5] ity-ādinā paramātmā draṣṭavyatvena grāhyo vākyasyopakramādi paryālocanayā tattraivānvayāt||19||

[ve. kau.]

||1.4.20||

pratijñā-siddher liṅgam āśmarathyah||

[pā. sau.] katham tarhi jīvenopakramaṇa-mātrocyate? eka-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñā-siddher yaj jīvasya paramātma-kāryatayā paramātmānanyatvāt tad-vacaka-śabdena paramātmābhidhānam gamakam ity āśmarathyo manyate sma||20||

[ve. kau.]

||1.4.21||

utkramiṣyata evaṁ bhāvād ity auḍulomiḥ||

[pā. sau.] śarīrād utkramiṣyato jīvasya brahmaṇā saha bhāvāt tac-chabdena brahmābhidhīyate ity auḍulomiḥ manyate sma||21||

[ve. kau.]

||1.4.22||

avasthiter iti kāśakṛtsnaḥ||

[pā. sau.] jīvātmani sva-niyamye, **antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānām** ity-ādaḥ prasiddhasya paramātmāno niyantr̥tvenāvasthiter hetor niyamyā-padenopakramādaḥ niyantr̥-parigraha iti kāśakṛtsno manyate sma||22||

[ve. kau.]

|| adhikaraṇam 7 ||

||1.4.23||

prakṛtiś ca pratikṣādr̥ṣṭāntānurodhāt|

[pā. sau.] prakṛtir upādāna-kāraṇam ca-kārān nimitta-kāraṇam ca paramātmāiva| **uta tam ādeśam aprākṣo yenāśrutam śrutam bhavaty amalam matam bhavaty aviṣṭam viṣṭam bhavati** [chā.u. 6.1.3] iti pratijñāyāḥ| yathā, **saumya ekena mṛtṇā sarvaṁ mṛṇmayam viṣṭam syāt** [chā.u. 6.1.4] iti dr̥ṣṭāntasya ca sāmānjasyam||23||

[ve. kau.]

||1.4.24||

abhidhyopadeśāc ca|

[pā. sau.] **tad aikṣata bahu syām** [chā.u. 6.2.3] ity abhidhyopadeśāt brahmaṇaḥ sraṣṭṛtva-kṛtīve vartate||24||

[ve. kau.]

||1.4.25||

sākṣāc cobhayāmnātāt|

[pā. sau.] **brahma vanaṁ brahma sa vṛkṣa āsīt yato dyāvāpṛthivī niṣṭatakṣuḥ manīṣiṇo manasā prabravīmi vo brahmādy atiṣṭhat bhuvanāni dhārayan** [aṣṭa. 2.8.7.8] **iti nimittatvam upādānaṁ ca brahmaṇaḥ āmnānāt brahmaivobhaya-rūpam**||1.4.26||

[ve. kau.]

ātma-kṛteḥ pariṇāmāt|

[pā. sau.] **brahmaiva nimittam upādānaṁ ca| kutaḥ? tad ātmānaṁ svayam akuruta** [tai.ā. 7.1] **ity ātma-kṛteḥ| nanu kartuḥ kutaḥ? kṛti viśayatvaṁ pariṇāmāt sarvajñaṁ sarva-śaktiḥ brahma sva-śaktiṁ vikṣepeṇa jagad-ākāraṁ svātmānaṁ pariṇamayya, avyākṛtena svarūpeṇa śaktimatā kṛtamatā pariṇatam eva bhavati**||26||

[ve. kau.]

||1.4.27||

yoniś ca hi gīyate||

[pā. sau.] **yad bhūta-yoniṁ paripaśyanti dhīrāḥ** [mu.u. 1.1.6], **kartāram īśaṁ puruṣaṁ brahma-yoniṁ** [mu.u. 3.1.3] **iti cet, yoni-śabdena brahma gīyate| ato brahmaivopādānam**||27||

[ve. kau.]

||1.4.28||

etena sarve vyākhyātā vyākhyātāḥ||

**[pā. sau.] etenābhikaraṇa-samudāyena sarve vedāntāḥ brahma-paratvena vyākhyātā
vyākhyātāḥ||28||**

[ve. kau.]

— o)0(o—

(2)

dvitīyo'dhyāyaḥ

(2.1)

prathamah pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||2.1.1||

**smṛty-anavakāśa-doṣa-prasaṅga iti cen,
nānya-smṛty-avakāśa-doṣa-prasaṅgāt||**

utka-samanvayam asyāvirodha-prakāraḥ pratipādyate| nanu śruty-upabṛmhaṇāya
smṛty-apekṣāvartate, tatra sāṅkhya-smṛtir grāhyā? na cācetana-kāraṇa-vādinī sāto na grāhyeti
vācyam, smṛty-anavakāśa-doṣa-prasaṅgāt iti cen, na, anya-smṛtīnām
vedokta-cetana-kāraṇa-viśayāṇām bādha-prasaṅgād iti vākyathārthaḥ||1||

||2.1.2||

itareṣām cānupalabdheḥ||

itareṣām manv-ādīnām vedasya pradhāna-partvānupalabdheś ca veda-viruddha-smṛter
aprāmaṇyam||2||

|| adhikaraṇam 2 ||

||2.1.3||

etena yogaḥ pratyuktaḥ||

sāṅkhya-smṛti-nirāśena yoga-smṛtir api prayākhyātāsti||3||

|| adhikaraṇam 3||

||2.1.4||

na vilakṣaṇatvād asya tathātvam ca śabdāt||

tarka-balena pratyavatiṣṭhate| jagatānacetana-prakṛtitvaṁ vilakṣaṇatvāt| vilakṣaṇatvaṁ ca,
[vijñānaṁ cāvijñānaṁ cābhavati](#) ity-ādi śabdād apy asyāvagantavyam||4||

||2.1.5||

abhimāni-vyapadeśas tu viśeṣānugatibhyām||

prṥthivy abravīt te heme prāṇā ahaṁ śrease vivadamānā brahma jagmuḥ [bṛ.ā.u. 6.1.7] ity ādau tu
tad-abhimāninīnām devatānām vyapadeśaḥ, [hantāham imās tisro devatāḥ](#) [chā.u. 6.3.2] iti
viśeṣaṇāt, [agnir vāg bhūtvā mukhaṁ prāviśat](#) [ai.u. 1.2.4] ity-ādy-anugateś ca||

||2.1.6||

drśyate tu||

tatrocyate puruṣāt vilakṣaṇasya keśāder go-bhayād vilakṣaṇasya vṛścikasyotpattir draśyate'to
brahma vilakṣaṇatvāj jagato na tat prakṛtikatvam iti na vaktavyam||6||

||2.1.7||

asad iti cen na pratiṣedha-mātratvāt||

nanūpādānopādeyasya vilakṣaṇatvena utpatteḥ pūrvaṁ tad asad bhavitum arhatīti naiṣa doṣaḥ
pūrva-sūtre prakṛti-vikārayoḥ sarvathā sādṛśya-niyamasya pratiṣedha-mātratvāt||7||

||2.1.8||

apītau tadvat prasaṅgād asamaśjasam||

pralaya-samaye kāryavat kāraṇasyāpy acetanatvādi-prāpti-prasaṅgāt jagad-upādānaṁ brahmety
asamaśjasam||8||

||2.1.9||

na tu dr̥ṣṭānta-bhāvāt||

samādhānam| tadvat prasaṅgo naivāsti, yathā pṛthivī vikāras tasyām vilīyamānas tām na dūṣayati,
tathā brahma vikāraḥ saṁsāraḥ||9||

||2.1.10||

sva-pakṣe doṣāc ca||

veda-viruddha-vādī sāṅkhyo vaktum akṣamas tat-pakṣe'py ukta-doṣa-yogāt||10||

||2.1.11||

tarkāpratiṣṭhānād apy anyathānumeyam iti ced evam apy anirmokṣa-prasaṅgaḥ||

tarkānavasthānāc cokta-siddhāntasya nāsāmaśjasyam| dṛḍha-tarkeṇa veda-viruddhe pradhānādike
jagat-kāraṇe'numite tu tādṛśena tarkeṇa tat pratipakṣa-sambhavāt| evam eva
tārkika-vipratipattyānirmokṣa-prasaṅgāt vedoktasyaivopādeyatvam iti siddham||11||

|| adhikaraṇam 4||

||2.1.12||

etena śiṣṭā parigrahā api vyākhyātā||

etena sāṅkhya-pakṣa-nirāśena pariśiṣṭāḥ veda-viruddha-kāraṇa-vādināḥ anye'pi pratyuktāḥ||12||

|| adhikaraṇam 5||

||2.1.13||

bhoktr-āpatter avibhāgaś cet syāl lokavat||

brahmaṇo jagad-upādānatve jīva-rūpeṇa brahmaṇa eva sukha-duḥkha-bhoktrtvāpatter veda-prasiddho bhoktr-niyantr-vibhāgo na syād iti cet, vibhāge'pi samudra-taraṅgayor iva sūrya-tat-prabhayor iva tayor vibhāgaḥ syāt||13||

|| adhikaraṇam 6||

||2.1.14||

tad ananyatvam ārambhaṇa-śabdādibhyaḥ||

kāryasya kāraṇānanyatvam asti, na tv atyanta-bhinnatvam| kutaḥ? atra [vācārambhaṇam vikāro nāmadheyam mṛttikety eva satyam](#) [chā.u. 6.1.4], [aitadārthyam idam sarvam, tat satyam, tat tvam asi, sarvam khalv idam brahma](#) [chā.u. 3.14.1] ity-ādibhyaḥ||14||

||2.1.15||

bhāve copalabdheḥ||

tad ananyatvam kāraṇa-sad-bhāve kāryopalabdheḥ||15||

||2.1.16||

sattvāc cāvarasya||

[brahma vā idam agra āsīt](#) iti sāmānādhikarāṇya-nirdeśenāvara-kālīnasya kāryasya kāraṇe sattvāt tad-ananyatvam||16||

||2.1.17||

**asad-vyapadeśān neti cet,
na, dharmāntareṇa vākya-śeṣāt||**

asad vā idam agra āsīt [tai.u. 2.6.1]¹¹ ity asad-vyapadeśāt kāryasya sṛṣṭeḥ prāk na sattvam iti cet,
na, sūkṣmatvena tādṛg vyapadeśo'sti| kuto'vagamyate? tat sad āsīt iti vākya-śeṣāt||17||

||2.1.18||

yukteḥ śabdāntarāc ca||¹²

yady asad eva kāryam utpadyate, tarhi vahner yavādy-aṅkurotpattiḥ kuto nāsti? iti yukteḥ, [sad
eva saumya idam agra āsīt](#) [chā.u. 6.2.1] iti śabdāntarāc ca||

||2.1.19||

paṭavac ca||

yathā ca pūrve saṁveṣṭitaḥ paścāt prasāritaḥ paṭas tadvad viśvam||19||

||2.1.20||

yathā ca prāṇādiḥ||

yathā ca prāṇāpānādi-vāyuh prāṇāyāmādinā niruddhaḥ svarūpeṇāvatiṣṭhate, vigata-nirodhaś
cāṣjasā tat-tad-rūpeṇāvagrhyate tathedam api||20||

|| adhikaraṇam 7||

||2.1.21||

¹¹ śatapatha-brāhmaṇa 6.1.1.

¹² Given as a part of previous sūtra in this edition.

itara-vyapadeśād dhitākaraṇādi-doṣa-prasaktiḥ||

ākṣepaḥ, brahma-kāraṇ-vāde, [ayam ātmā brahma](#) iti jīvasya brahmatva-nirūpaṇāt
sarva-kleśālaya-jagaj-jananenātmano hitākaraṇādi-doṣa-prasaktiḥ||20||

||2.1.21||

adhikaṁ tu bheda-nirdeśāt||

tataḥ parihāraḥ, sukha-duḥkha-bhoktuḥ śārīrād adhikaṁ utkṛṣṭāṁ brahma jagat-kartuḥ brūmaḥ,
ātmānam antaro yamayati iti bheda-vyapadeśān na taylor atyantābhedo'sti yato
hitākaraṇādi-doṣa-prasaktiḥ syāt||21||

||2.1.22||

aśmādivac ca tad-anupapattiḥ||

bhū-vikāra-vajra-vaidūryādivad brahmābhinno'pi kṣetrajaḥ sva-svarūpato bhinna evātaḥ
parokasyānupapattiḥ||22||

|| adhikaraṇam 8||

||2.1.23||

upasaṁhāra-darśanān neti cen, na, kṣīravat dhi||

kumbhakārādīnām anekopakaraṇopasaṁhāra-darśanāt bāhyopakaraṇa-rahitaṁ brahma na
jagat-kāraṇam iti cet, na, yataḥ kṣīravat kārya-kāreṇa brahma pariṇamate
svāsādhāraṇa-śaktimattvāt||23||

||2.1.24||

devādivad iti loka||

yathā devādayaḥ saṅkalpa-mātreṇa svāpekṣitaṁ sṛjanti, tathā bhagavān api||24||

|| adhikaraṇam 9 ||

||2.1.25||

kṛtsna-prasaktir niravayava-śabda-vyākopo vā||

ākṣipati— brahmaṇo jagat-prakṛtitve tan-niravayavāṅgikāre kṛtsna-prasaktiḥ, sāvayavatve niravayavatvādi śāstraṁ viruddhyet||25||

||2.1.26||

śrutes tu śabda-mūlatvāt||

samādhatte— nokta-doṣo'sti, [so'kāmayata bahu syām](#), [svayam ātmānam akuruta](#), [sac cātyac cābhavad etāvān asya mahimā tato jyāyāms ca puruṣaḥ](#), [yathorṇa-nābhiḥ sṛjate tathā puruṣād bhavati viśvam](#) ity asyathārthasya śabda-mūlatvād anyarṁ nirmūlam||26||

||2.1.27||

ātmani caivam vicitrāś ca hi||

devādi-śarīra-kṣetrajṣe yadā nānā vikṛtayaḥ saṁgatāḥ santi, tadā sarva-śaktau sarveśvare jagat-kāraṇe kānupattiḥ?||27||

||2.1.28||

sva-pakṣe doṣāc ca||

asmat-pakṣas tiṣṭhatu, sva-pakṣe'pi bhavad-ukta-doṣāpātān mūkī bhāvo yuktaḥ||28||

||2.1.29||

sarvopetā ca tad-darśanāt||

parāśya śaktir vividhaiva śrūyate
svābhāvikī jñāna-bala-kriyā ca|| [śve.u. 6.8] ity-ādi śruteḥ|

sā devatā sarva-śakty-upetā sarvaṁ kartuṁ samarthā bhavati||29||

||2.1.30||

vikaraṇatvān neti cet tad uktam||

na tasya kāryaṁ karaṇaṁ ca vidyate [śve.u. 6.8] iti karaṇa-niṣedhāt sarva-śakty-upetasyāpi
jagat-kartṛtvaṁ na saṅgacchate iti cet, atra vaktavyam uttaraṁ yat pūrvatroktam eva||30||

|| adhikaraṇam 10||

||2.1.31||

na prajñānavatvāt||

nanu nityāvāpta-samasta-kāmaḥ paraḥ kartā na kutaḥ kartuḥ pravṛtतेḥ prajñānavattvād iti||31||

||2.1.32||

lokavat tu līlā-kaivalyam||

tatrocyate parasyaitad racanādi-loke prasiddha-nṛpaty-ādi krīḍā-mātram iva yujyate||32||

||2.1.33||

vaiṣamya-nairghṛṇye na sāpekṣatvāt tathā hi darśayati||

viṣama-sṛṣṭi-saṁhārādi-nimitta-vaiṣamya-nairghṛṇye jīva-karma-sāpekṣatvāt pārjanyasyeva jagaj-janmādi-kartur na syātān, tathaiva darśayati puṇyo vai, [puṇyena karmanā pāpaḥ pāpena](#) [bṛ.ā.u. 6.4.5] iti śrutiḥ||33||

||2.1.34||

na karmāvibhāgād iti cen, na, anāditvāt upapadyate cābhyupalabhyate ca||

nanu, [sad eva saumyedam agra āsīd ekam](#) [chā.u. 6.2.1] iti sṛṣṭeḥ prāg-avibhāga-śravaṇāt karma sāpekṣatvaṁ parasya na saṅgacchate, iti cen, na, karmā pūrvam sṛṣṭistha-jīva-kṛtānām anāditvātanadānīm api sattvāt pūrva-sṛṣṭir api, akasmād uttara-sṛṣṭy-anupapattyopapadyate ca| [sūryāś candramasau dhātā yathā pūrvam akalpayat](#) [tai.u. 1.14] ity ādāv upalabhyate cāpi||34||

||2.1.35||

sarva-dharmopapatteś ca||

sarveṣāṁ kāraṇa-dharmāṇāṁ brahmaṇy evopapatteś cāvirodha-siddhiḥ||35||

— o)0(o—

|| prathama-pādaḥ samāptaḥ||

(2.2)

dvitīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||2.2.1||

racanānupapatteś ca nānumānam||

pradhānam anumāna-gamyam na jagat-kāraṇam| kutaḥ? sṛjya-racanānabhiṣāt tato
vividha-racanānupapatteś ca||1||

||2.2.2||

pravṛtteś ca||

svataḥ pravṛtṭy-anupapatteś ca nānumānam||2||

||2.2.3||

payo'mbuvac cet tatrāpi||

nanu kṣīrādivat svayam pradhānam jagaj-janmādaḥ pravartate iti cet, tatrāpi paraḥ prerako,
yo'psu tiṣṭhan ity-ādinā śrūyate||3||

||2.2.4||

vyatirekānavasthiteś cānapekṣatvāt||

prāṣṇenānadhīṣṭhitam pradhānam na jagataḥ kāraṇam| kutaḥ? tad-vyatiriktasya
saha-kāry-antarasyānavasthiter yatas tava tad-anapekṣatvāt||4||

||2.2.5||

anyatrābhāvāc ca na tṛṇādivat||

anuḍuhādy-upabhukte tṛṇādu kṣīrākāreṇa pariṇāmābhāvāt dhenv-ādy-upabhuktaṁ tṛṇādi yathā svataḥ kṣīrībhavati, tathāvyaktam api mahad-ādy-ākāreṇa pariṇamate iti na vaktavyam||5||

||2.2.6||

abhyupagame'py arthābhāvāt||

kathamcit pravṛtṭy-abhyupagame'pi pradhānaṁ kāraṇaṁ na bhavati, tasyācetanatvena pravṛtṭi-prayojanāsambhavāt||6||

||2.2.7||

puruṣāśmavad iti cet tathāpi||

yathā paṅgur andham aśmāpaḥ pravartayati, tathā puruṣaḥ pradhāna iti cet, tathātve niṣkriyatvābhyupagama-virodhaḥ| pradhānasya para-preryatvena jagat-kāraṇatve'prādhānya-prasaṅgaḥ||7||

||2.2.8||

aṅgitvānupapatteś ca||

pralaye velāyāṁ sāmyenāvasthitānāṁ guṇānāṁ parasparāṅgāṅgi-bhāvāsambhavāc ca nānumānaṁ jagat-kāraṇam||8||

||2.2.9||

anyathānumitau ca jṣa-śakti-viyogāt||

prakārāntareṇa pradhānānumitau ca pradhānasya, jṣāṭṭva-śakti-viyogān na tat-kartṛkaṁ jagat||9||

||2.2.10||

vipraṭiṣedhāc cāsaṃśjasam||

asamaṃśjasam kāpilam mataṃ vedānta-viruddhatvāt pūrvāpara-viruddhatvāc ca||10||

|| adhikaraṇam 2||

||2.2.11||

mahad dīrghavad vā hrasva-parimaṇḍalābhyām||

sāvayavatve'navasthā-prasaṅgān niravayavatve pariṇāmāntarotpādakatvāsambhavāt
paramāṇubhyām dvy-aṇukotpatter asāmaṃśjasyaṃ tadvat paramāṇu-kāraṇa-vādy-abhyupagataṃ
sarvam asamaṃśjasam||11||

||2.2.12||

ubhayathāpi na karmātas tad-abhāvaḥ||

adr̥ṣṭasya paramāṇu-vṛttitvāsambhavād ātma-sambandhinas tasya
paramāṇu-gata-karma-prerakatvāsambhavāc cety evam ubhayathāpy ādyaṃ karma paramāṇu
gataṃ na sambhavati, ataḥ karma-nibandhana-sāmyoga-pūrvaka-dvy-aṇukādika-krameṇa
jagad-udbhavasyābhāvaḥ||12||

||2.2.13||

samavāyābhyupagamāc ca sāmyād anavasthiteḥ||

samavāyābhyupagamāc ca paramāṇu-kāraṇa-pakṣāsambhavaḥ| yathā dvy-aṇukaṃ samavāya
sambandhena sva-kāraṇe samvaity atnyata-bhinnatvāt tathā samavāyo'pi samavāyibhyām
samavāya sambandhāntareṇa sambadhyetātyanta-bheda-sāmyāt so'pi sambandhāntareṇety
anavasthānāt||13||

||2.2.14||

nityam eva ca bhāvāt||

paramāṇūnām pravṛtti-svabhāvatve pravṛtte bhāvān nitya-sṛṣṭi-prasaṅgād anyathā
nitya-pralaya-prasaṅgāt tada-bhāvaḥ||14||

||2.2.15||

rūpādimatvāc ca viparyayo darśanāt||

paramāṇūnām kāryānusāreṇa rūpādimatvāc ca nityatva-viparyayo'nityatvaṁ syāt rūpādimatām
ghaṭādīnām anityatvaṁ darśanād anyathā kāryaṁ rūpādi-hīnaṁ syāt||15||

||2.2.16||

ubhayathā ca doṣāt||

yady upacita-guṇāḥ paramāṇavas tadā pṛthivy-apatejo-vāyūnām tulyatāpattiḥ, apacita-guṇā ity
atrāpi sarveṣāṁ paramāṇūnām pratyekam ekaika-guṇa-yogena pṛthivy-ādīnām api
kāraṇa-guṇānugūṇyena pratyekam ekaika-guṇa-yogaḥ syāt, ity ubhayathāpi doṣāt tad-abhāva
eva||16||

||2.2.17||

aparigrahāc cātyantam anapekṣā||

paramāṇu-kāraṇa-vādasya śiṣṭaiḥ parityaktatvād atyantam upekṣā mumukṣubhiḥ kāryā||17||

|| adhikaraṇam 3 ||

||2.2.18||

samudāya ubhaya-hetuke'pi tad-aprāptiḥ||

sugata-mataṁ nirākaroti, bhūta-bhautika-citta-caittike samudāye’bhyupagamyamāne’pi samudāyināṁ acetanatvād anyasya saṁhati-hetor abhyupagamāc ca samudāyāsambhavaḥ||18||¹³

||2.2.19||

itaretara-pratyayatvād iti cen notpatt-mātra-nimittatvāt||

avidyā-saṁskāra-vijñāna-nāma-rūpa-ṣaḍ-āyatanādīnāṁ itaretara-hetutvena saṅghātādikam upapannam ity api na, teṣāṁ api saṅghātaṁ pratyakāraṇatvāt||19||

||2.2.20||

uttarotpāde ca pūrva-nirodhāt||

ito’pi na tad-darśanaṁ yuktam uttarotpāde pūrvasya kaṇikatvena vinaṣṭatvāt||20||¹⁴

||2.2.21||

asati pratiṣṭoparodho yaugapadyam anyathā||

asati hetau kāryotpattyabhyupagame caturbhyo hetubhya indriyāloke manaskāra-viṣayebhyo vijñānotpattir ity asyāḥ pratiṣṭāyābādhaḥ syāt, sati hetau kāryotpādānīkāre pūrvasmin kṣaṇe sthite sati kṣaṇāntarotpattir bhavet, idaṁ yaugapadyaṁ bhavatām kṣaṇika-vādināṁ mate syāt||21||

||2.2.22||

pratisaṅkhyāpratisaṅkhyā-nirodhā prāptir avicchedāt||

¹³ buddha-mate paśca-skandhāḥ— rūpa-vijñāna-vedanā-saṁjṣā-saṁskārā itil rūpaṁ bāhya-skandhaḥ sarvāṇi sthūla-bhūtāni, vijñānam ahaṅkāradī-antaḥkaraṇam, vedanā sukha-duḥkhānubhavaḥ, saṁjṣā anvaya-vyatireka-jñānaṁ, arthāt kasyacit vastunaḥ nāmādi jñānājñānam, saṁskāraḥ— rāga-dveṣa-mada-moha-mātsarya-bhaya-śoka-viṣādādi-saṁskāraś caitasika-dharmāḥ| vijñāna-vedanā-saṁjṣā-saṁskārāḥ caittikāḥ, tat-samudāyo’bhyantaraḥ skandho’sṭil

¹⁴ saṅghāta-vāda-khaṇḍanam.

sahetuka-nirhetukayor nirodhayor asambhavaḥ santāna-vicchedasyāsambhavāt santāninām ca pratabhiṣṣāyamānatvāc ca||22||

||2.2.23||

ubhayathā ca doṣāt||

santānasya santāni vyatirikta-vastutvābhāvāt santāninām ca kṣaṇikatvād avidyādi-nirodho mokṣa ity api tan-matam asaṅgatam||23||

||2.2.24||

ākāśe cāviśeṣāt||

ākāśe ca tair abhāva-pratiṣṭhā kṛtā, sā na yuktā, pṛthivy-ādibhir aviśeṣāt||24||

||2.2.25||

anusmṛteś ca||

idaṁ tad iti pratyabhijñā ca tad-darśanam asat||25||

||2.2.26||

nāsato'drṣṭatvāt||

abhāvāt bhāvo na jāyate adrṣṭatvāt||26||

||2.2.27||

udāsīnānām api caivam siddhiḥ||

anyathānupāyato vidyādy-artha-siddhiḥ syāt||27||

|| adhikaraṇam 4||

||2.2.28||

nābhāva upalabdheḥ||

vijñāna-mātrāstitva-vādy-abhimato bāhyasyābhāvo na, kintu bhāva eva| kuta upalabdheḥ||28||

||2.2.29||

vaidharṃyāc ca na svapnādivat||

svapnādi-pratyaya-drṣṭāntantenāpi na jāgrat-pratyayārthā bhāvaḥ pratipādayitum śakyah,
drṣṭānta-dārṣṭāntayor vaiṣamyāt svapna-jñānasyāpi sālambanāc ca||29||

||2.2.30||

na bhāvo'nupalabdheḥ||

kiṃ ca, jñāna-vaicitryārtho vāsanānām bhāvo'bhipretaḥ, sa na sambhavati, tava mate
bāhyārthānām anupalabdheḥ||30||

||2.2.31||

kṣaṇikatvāc ca||

na vāsanābhāva āśrayasya tava mate kṣaṇikatvāt||31||

|| adhikaraṇam 5||

||2.2.32||

sarvathānupapatteś ca||

śūnya-vādo'pi bhrānti-mūlaḥ, sarvathānupapannatvāt, pratyakṣādi-pramāṇa-virodhāt||32||

|| adhikaraṇam 6||

||2.2.33||

naikasminn asambhavāt||

jainā vastu-mātre astitva-nāstitvānādi-viruddha-dharma-dvayaṃ yojayanti tan nopapadyate|
ekasmin vastuni sattvāsattvāder viruddha-dharmasya chāyātapavad yugapat asambhavāt||33||

||2.2.34||

evaṃ cātmākārtsnyam||

evaṃ śarīra-pariṇāmatvenāṅgīkṛtasyātmano bṛhad-deha-prāptāv apūrṇatā syāt||34||

||2.2.35||

na ca paryāyād apy avirodho vikārādibhyaḥ||

upacayāpacayārḥavayavān ātmāto na virodhaḥ, iti ca na vaktum śakyam, vikāritvādi-doṣaḥ
prasakteḥ||35||

||2.2.36||

antyāvasthiteś cobhaya-nityatvād aviśeṣāt||

antyasya pariṇāmasya niyatatām aṅgīkṛtyādi-madhyayor api nityatvam astīti cet tarhi
sarvatrāviśeṣaḥ syāt, vinaṣṭo deha-pariṇāma-vādaḥ||36||

|| adhikaraṇam 7||

||2.2.37||

patyur asāmaṣjasyāt||

pāśupataṁ śāstram upekṣaṇīyaṁ jagad
abhinna-nimittopādāna-kāraṇa-pratipādaka-veda-viruddhāt upadharma-pravartakāc ca||37||¹⁵

||2.2.38||

sambandhānupapatteś ca||

paśupater aśarīrasya prerakasya prerya-pradhānādibhiḥ sambandhānupapatteś ca na paśupatir
jagad-dhetuḥ||38||

||2.2.39||

adhiṣṭhānānupapatteś ca||

drṣṭa-viruddhatvān nityasyottara-bhāvitvād anityasya ca śarīrasyānupapatteś ca na paśupatir
jagato hetuḥ||39||

||2.2.40||

karaṇavac cen na bhogādibhyaḥ||

jīvavat-karaṇa-kalevara-kalpanāni na sambhavati, bhogādi-prasakteḥ||40||

||2.2.41||

antavatvam asarvajṣatā vā||

tasya puṇyādi-rūpā drṣṭa-yoge’ntavattvam ajṣatvaṁ ca syāt||41||

¹⁵ śaivānām catuḥ sampradāyāḥ— kāpālikāḥ, kālamukhāḥ, pāśupatāḥ, śaivāḥ| teṣāṁ śāstram maheśvara-praṇīta-paścādhyāyī granthaḥ| tasmin paśca padārthānām nirūpaṇam prāpyate— kāraṇam (upādāna-kāraṇam pradhānaḥ, nimitta-kāraṇam īśvaraḥ), kāryam (mahad-ādi-tattvānām vikāsaḥ), vidhiḥ (triṣaṇam, asnānam, gūḍha-caryā, avasānam), yogaḥ (dhyāna-yogaḥ), duḥkhāntam (mokṣaḥ) itil

|| adhikaraṇam 8||

||2.2.42||

utpatty-asambhavāt||

puruṣam antareṇa-śakteḥ sakāśāḥ jagad utpatya sambhavān na tat-kāraṇa-vādo’pi sādhuḥ||42||

||2.2.43||

na ca kartuḥ karaṇam||

puruṣa-saṁsargo’stīti cet, puruṣasya kāraṇam nāsti tadānīm||43||

||2.2.44||

viṣṇānādi-bhāve vā tad-apraṭiṣedhaḥ||

svābhāvika-viṣṇānādi-bhāve khalu jagat-kartṛtve kaḥ praṭiṣedhaḥ, svato vinaṣṭaḥ śakti-vādaḥ
brahma-svīkārāt||44||

||2.2.45||

vipraṭiṣedhāc ca||

śruti-smṛti-vipraṭiṣedhāc ca śakti-pakṣo’prāmāṇikaḥ||45||¹⁶

¹⁶ dvaitādvaita-mate śuddhe viśiṣṭādvaita-saṁjśakel vīra-śaivaka-siddhānte sarva-śruti-samanvayaḥ|| śaktara-bhāṣyaḥ|
atra 2.2.42-45 śaṅkarācāryasya bhāṣye śrī-nimbarkācāryasya-pratipāḍita-bhāḡavata-vaiṣṇava-mata-khaṇḍanaṁ
kṛtaṁl

(2.3)

tr̥tīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||2.3.1||

na viyad aśruteḥ||

para-pakṣeṇa sva-pakṣasyāviruddhatvaṁ nirūpitam adhunā śrutīnām anyonya-virodhābhāvo nirūpyate| viyan notpadyete| kutaḥ? chāndogye tad-utpatty-aśravaṇād iti pūrva-pakṣaḥ||1||

||2.3.2||

asti tu||

tatrocyate, ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ [tai.u. 2.1.2] iti taittirīyake'sti viyad-utpattir iti||2||

||2.3.3||

gauṇy asambhavāc chabdāc ca||

śāṅkate, niravayavasyākāśasyotpattyābhāvāt vāyuś cāntarikṣaṁ ca, etad amṛtam [br̥.ā.u.2.3.3] iti śabdāc ca| ākāśaḥ sambhūtaḥ [tai.u. 2.1.2] iti śrutir gauṇī||3||

||2.3.4||

syāc caikasya brahma-śabdavat||

ekasya sambhūta-śabdasyākāśe gauṇatvam uttaratra mukhyatvaṁ tu, tapasā brahma vijijṣāsasva tapo brahma [chā.u. 6.8.7] itivat syāt||4||

||2.3.5||

pratiṣṭhā-hānir avyātirekāc chabdebhyaḥ||

śāṅkā nirākriyate, ākāśādi-vastu jātasya brahmāvyātirekāc brahma viṣṇānāt sarva-viṣṇāna-pratiṣṭhāyāḥ anuparodho bhavati| ākāśasyānutpannatve tu saviṣṇeya-vyātirekāḥ syāt, tasmāt sā bādhyet sarvasya brahmāpṛthaktvaṁ ca, [aitadātmyam idam](#) [chā.u. 6.8.3] iti śabdebhyaḥ||5||

||2.3.6||

yāvad-vikāraṁ tu vibhāgo lokavat||

upasaṁharati— [aitadātmyam idam](#) [chā.u. 6.8.3] ity-ādi vākyair ākāśādi-pūrvasya brahmātmakasya pratipādanena vikāratvaṁ niścīyate| tathā ca yāvad-avikāraṁ udbhava eva gamyate| tat tejo'srjate ity-ādy ākāśasyānukṛtiś teja-ādeḥ srjyatvenokṛtiś ca lokavad upapadyate| loke devadatta putra-pūgaṁ nirdiśya, tava kaitpayānām utpatti-kathanena sarveṣāṁ utpattir uktā bhavati||6||

|| adhikaraṇam 2||

||2.3.7||

etena mātariśvā vyākhyātaḥ||

anena viyad-utpatti-nyāyena vāyur api vyākhyātaḥ||7||

|| adhikaraṇam 3||

||2.3.8||

asambhavas tu sato'nupapatteḥ||

sato brahmaṇo'sambhavo'nutpattir eva| jagat-kāraṇotpatty-anupapatteḥ||8||

|| adhikaraṇam 4||

||2.3.9||

tejo'tas tathā hy āha||

pūrva-pakṣayati mātariśvanas tejo jāyate, [vāyor agniḥ](#) [tai.u. 2.1.2] iti śruteḥ||9||

||2.3.10||

āpaḥ||

tajasa āpo jāyante, [agner āpaḥ](#) [tai.u. 2.1.2] iti śruteḥ||10||

||2.3.11||

pṛthivī||

adbhyo bhūr bhavati, [tā annam asṛjante](#) [chā.u. 6.2.4] iti śruteḥ||11||

||2.3.12||

pṛthivy-adhikāra-rūpa-śabdāntarebhyaḥ||

anna-padena bhūr ucyate, mahā-bhūtādhikārāt| [yat kṛṣṇaṁ tad annasya](#) [mu.u. 2.1.3] iti rūpa-śravaṇāt| [adbhyaḥ pṛthivī](#) [tai.u. 2.1.2] iti śabdāntarāc ca||12||

||2.3.13||

tad-abhidhyānād eva tu tal-liṅgāt saḥ||

siddhāntayati— [bahu syām](#) [tai.u. 2.6.2] iti, tad-abhidhyānāt, [tadātmānaṁ svayam akuruta](#) [tai.u. 2.7.1] ity-ādi taj-jṣāpakāt śāstrāc ca parama-puruṣas tad-antarātmā tat-kārya-sraṣṭeti||13||

|| adhikaraṇam 5||

||2.3.14||

viparyayeṇa tu kramo'ta upapadyate ca||

ata uta sṛṣṭi-kramāt prātilomyena pralaya-kramo'sti, [prṭhivy apsu pralīyate](#) ity-ādi śruteḥ|
jala-lavaṇa-nyāyenopapadyate||14||

|| adhikaraṇam 6||

||2.3.15||

antarā vijñāna-manasī krameṇa tal-liṅgād iti cen nāviśeṣāt||

vijñāna-manasī, [etasmāj jāyate prāṇo manah sarvendriyāṇi ca](#) [subāla.u. 2] ity-ādi liṅgāta
paramātmanah bhūtānām cāntarāle syātām evaṁ prāptena krameṇa pūrvoktasya kramasya
virodha iti cen, na, vākyasya krama-viśeṣa-paratvābhāvāt| [etasmāj jāyate prāṇah](#) [subāla.u. 2] ity
anena brahmaṇah sakāśād eva vijñāna-manasoḥ khādīnām cotpatter aviśeṣāt| prakṛte
bhūtotpatti-krama-pratipādake vākye, [tasmād vā etasmād ātmanah ākāśah sambhūta ākāśād
vāyuh](#) [tai.u. 2.1.2] ity ātmana ākāśasya cāntarāle
sṛṣṭi-saṁhāra-krama-bodhaka-vākyāntara-prasiddhāni vijñāna-manasīty anenopalakṣitāni
avyakta-mahad-ahaṅkāradīni tattvāni jñeyāni iti saṅkṣepaḥ||16||

|| adhikaraṇam 7||

||2.3.16||

carācara-vyapāśrayas tu syāt tad-vyapadeśo'bhāktas tad-bhāva-bhāvitatvāt||

jīvātmā nirṇīyate, [devadatto jāto mṛtaḥ](#) iti vyapadeśo gaṇo'sti| yataḥ carācara-vyapāśrayaḥ|
śārīra-bhāve janma-maraṇayor bhāvitvāt||16||

||2.3.17||

nātmāśruter nityatvāc ca tābhyah||

jīvātmā notpadyate| kutaḥ? svarūpatas tad-utpatti-vacānābhāvāt, na jāyate mriyate vā vipaścīt [ka.u. 1.2.18], nityo nityānām [śve.u. 6.13], ajo hy eko juṣamāṇo’nuśete [śve.u. 4.5] ity-ādi śrutibhyo jīvasya nityatvāvagamāc ca||17||

|| adhikaraṇam 8||

||2.3.18||

jṣo’ta eva||

aham-artha-bhūta ātmā jṣātā bhavati||18||

||2.3.19||

utkrānti-gaty-āgatīnām||

jīvo’ṇuḥ| anena pradyotanena eṣa ātmā niṣkrāmati cakṣuṣo vā mūrdho vā anyebhyo vā śarīra-deśebhyah, ye vai kecanāsmāl lokāt prayānti candramasam eva te sarve gacchanti, tasmāl lokāt punar etyāsmāi lokāya karmaṇe [bṛ.ā.u. 4.4.2] ity utkrānti-gaty-āgatīnām śravaṇāt||17||

||2.3.20||

svātmanā cottarayoh||

utkrānti kadācit sthirasyāpi grāmya-sāmya-nivṛttivat syāt, uttarayoh svātmanaiva sambhavā jīvo’ṇuḥ||20||

||2.3.21||

nāṇur atac chruter iti cen netarādhikārāt||

jīvaṁ prastutya [sa vā eṣa mahān](#) [br.ā.u. 4.4.22] ity asya tad-vacanāt| na jīvo’ṇur iti cen, na, madhye paramātmāno’dhikārāt||21||

||2.3.22||

sva-śabdonmānābhyāṁ ca||

[eṣo’ṇur ātmā](#) [mu.u. 3.1.9], [bālāgra-śata-bhāgasya śatadhā kalpitasya ca| bhāgo jīvaḥ](#) [śve.u. 5.9] iti sva-śabdonmānābhyāṁ jīvo’ṇuḥ||22||

||2.3.23||

avirodhaś candanavat||

dehaika-deśastho’pi kṛtsnaṁ dehaṁ candana-bindur yathāhlādati, tathā jīvo’pi prakāśayati, ataḥ kṛtsnaṁ śarīre sukhādy-anubhavo na virudhyate||23||

||2.3.24||

avasthiti-vaiśeṣyād iti cen nābhyupagamāt hṛdi hi||

avasthitiśeṣa-bhāvādr̥ṣṭānta-vaiśamyam iti cen, na, dehaika-deśe hari-candanavat [hṛdi hy eṣa ātmā](#) [pra.u. 3.6] iti jīvāvasthity-abhyupagamāt||24||

||2.3.25||

guṇād vā ālokavat||

dehe prakāśo jīva-guṇād eva, koṣṭhe dīpālokādivat||25||

||2.3.26||

vyatireko gandhavat tathā hi darśayati||

guṇa-bhūtasya jñānasya vyatirekas tu gandhavad upapadyate, etādr̥śa-guṇāśrayaṁ jīvaṁ, [se eṣa praviṣṭa ālomamya ānakhebhyah](#) [chā.u. 8.8.1] iti śrūtir darśayati||26||

||2.3.27||

pr̥thag upadeśāt||

jīva-taj-jṣānatvāviśeṣe’pi dharma-dharmi-bhāvo yukta eva| kutaḥ? [prajṣayā śarīram āruhya](#)
[kau.u. 3.6] ity-ādi pr̥thag upadeśāt||27||

||2.3.28||

tad-guṇa-sāratvāt tad-vyapadeśa-prāṇsavat||

br̥hanto guṇāḥ yasmin iti brahma, iti prāṇsavat ātmā vibhūṣaṇatvānityam vibhum iti vyapadiṣṭaḥ|
dṛṣṭānte br̥had eva prāṇso guṇair api br̥had bhavati, dārṣṭānte tu jīvo aṇu parimāṇako guṇena
vibhur iti viśeṣaḥ||28||

||2.3.29||

yāvad ātmābhāvitvāc ca na doṣas tad-darśanāt||

jīvasya guṇa-nibandhano vibhutva-vyapadeśo na viruddhaḥ, guṇasya yāvad ātma-bhāvitvāc ca na
doṣas tad-darśanāt| [na hi viṣṭatur viṣṭāter viparilopo vidyate, avināśitvād avināśī vā are ayam](#)
[eṇa](#)1 [br̥.ā.u. 4.3.30] iti tad-darśanāt||29||

||2.3.30||

pumstvādivat tv asya sato’bhivyakti-yogāt||

asya jṣānasya suṣupty-ātau sata eva jāgrad ātau abhivyakti sambhavāt yāvad ātma-bhāvitvam
eva| yathā pumstvāder bālye, sata eva yauvane’bhivyaktiḥ||30||

||2.3.31||

nityopalabdhy-anupalabdhi-prasaṅgo’nyatara-niyamo vānyathā||31||

sarva-gatātma-vāde ātmopalabdhy-anupalabdhayor bandha-mokṣayoḥ nitya-prasaṅgaḥ syān
nitya-baddho vā nitya-mukto vā ātmā ity anyatara-niyamo vā syāt||31||

|| adhikaraṇam 9||

||2.3.32||

kartā śāstrārthavattvāt||

ātmaiva kartā, [svarga-kāmo yajeta](#), [mumuksur brahmopāsīta](#) ity-ādeḥ
bhukti-mukty-upāya-bodhakasya śāstrasyārthvattvāt||32||

||2.3.33||

vihāropadeśāt||

[sve śārīre yathā kāmam parivartate](#) [br. ā.u. 2.1.18] iti vihāropadeśāt sa kartā||33||

||2.3.34||

upādānāt||

[evam evaiṣa etān prāṇān grhītvā](#) [tai.u. 2.5.1] ity upādāna-śravaṇāt||34||

||2.3.35||

vyapadeśāc cakriyāyām na cen nirdeśa-viparyayaḥ||

kriyāyām viṣṇānam yaṣṣam tanute iti kartṛtva-vyapadeśāt ca ātmānam kartāsti, yadi
viṣṇāna-padena buddhir grhyate, na tu jīvaḥ, tarhi karaṇa-vibhakti-prasaṅgaḥ syāt||35||

||2.3.36||

upalabdhivad aniyamaḥ||

phalopalabdhi-kriyāṇām niyamo nāsti||36||

||2.3.37||

śakti-viparyayāt||

buddheḥ kartṛtve karaṇa-śaktir hīyeta kartṛ-śaktiḥ syāt, ato jīva eva kartā||37||

||2.3.38||

samādhy-abhāvāc ca||

ātmano'kartṛtve'cetana-mātrāvyatirikta-kartṛka samādhy-abhāva-prasaṅgād ātmā kartā||38||

||2.3.39||

yathā ca takṣobhayathā||

ātmecchayā yathā takṣā tathā karoti na karotīti ubhayathā vyavasthā sidhyati, buddheḥ kartṛtve icchābhāvāt vyavasthābhāvaḥ||39||

|| adhikaraṇam 10 ||

||2.3.40||

parāt tu tac-chruteḥ||

taj jīvasya kartṛtvaṁ parāt hetur asti| [antaḥ-praviṣṭaḥ śāstā janānām](#) [tai.ā. 3.11.10]
ity-ādi-śruteḥ||40||

||2.3.41||

kṛta-prayatnāpekṣas tu vihita-pratiṣiddhāvaiyarthyaḍibhyaḥ||

vaiṣamyādi-doṣa-nirāsārthas tu śabdaḥ| jīva-kṛta-karmāpekṣaḥ paro'nyasminn api janmani dharmādikam kārayati, vihita-pratiṣiddhāvaiyarthyaḍibhyaḥ||41||

|| adhikaraṇam 11 ||

||2.3.42||

aṁśo nānā-vyapadeśād anyathā cāpi dāsa-kitavāditvam adhīyata eke||

aṁśāṁśi-bhāvāj jīva-paramātmanor bhedaḥ darśayati— paramātmano jīvo'mśaḥ, [jṣājṣau dvāv ajāv īśānīsau](#) [śve.u. 1.9] ity-ādi bheda-vyapadeśāt, [tat tvam asi](#) [br.ā.u. 6.4.5] ity-ādy-abheda-vyapadeśac ca| api ca, [brahma dāśā brahma dāśā brahmaiveme kitavāḥ](#)¹⁷ iti brahmaṇo hi kitavāditvam adhīyate||42||

||2.3.43||

mantra-varṇāt||

[pādo'sya viśvā bhūtāni](#) [ṛ.ve. 10.90.3] iti mantra-varṇāt jīvo brahmāṁśaḥ||43||

||2.3.44||

api ca smaryate||

[mamaivāṁśo jīva-loke jīva-bhūtaḥ sanātanaḥ](#) [gītā 15.7] iti jīvasya brahmāṁśatvam smaryate||44||

||2.3.45||

prakāśādivan naivam paraḥ||

jīvasya parama-puruṣāṁśatve aṁśī sukha-duḥkham nānubhavati| yathā prakāśādiḥ svāṁśa-gata-guṇa-doṣa-varjito bhavati||45||

¹⁷ ātharvaṇikā-brahma-sūkte iti śaṅkara-śārīrake, 2.3.43.

||2.3.46||

smaranti ca||

atra yaḥ paramātmāsau sa nityo nirguṇa-smṛtaḥ|
na lipyate phalaiś cāpi padma-patram ivāmbhasā|
karmātmā tv aparō yo'sau mokṣa-bandhaiḥ sa yujyate|| ity-ādinā smaranti ca||46||

||2.3.47||

anujṣā-parihārau deha-sambandhāt jyotir-ādivat||

svarga-kāmo yajeta, śūdra yajṣenāvakṣiptaḥ ity-ādy-anujṣā-parihārau upapadyete| jīvānām
brahmāmśatvena samatve'pi visama-śarīra-sambandhāt| yathā śrotriyāgārād agnir āhriyate,
śmaśānādes tu na| yathā vā śuci puruṣa-pātrādi saṁsprṣṭam jalādikaṁ gṛhyate, netaram,
tadvat||47||

||2.3.48||

asantateś cāvyatikaraḥ||

vibhor amśatve'pi guṇena vibhutve'pi cātmanām svarūpato'nutvena sarva-gatatvābhāvāt
karmādi-vyatikaro nāsti||48||

||2.3.49||

ābhāsa eva ca||

pareṣām kapilādīnām vyatikara-prasaṅgāt sarva-gatātma-vādāś cābhāsā eva||49||

||2.3.50||

adrṣṭānīyamāt||

sarvagatātma-vāde'dr̥ṣṭam āśrityāpi vyatikaro durvāro'dr̥ṣṭānīyamāt||50||

||2.3.51||

abhisandhyādiṣv api caivam||

aham idaṁ kariṣye, idaṁ neti, saṅkalpādiṣv apy evam aniyamaḥ||51||

||2.3.52||

pradeśād iti cen nāntarbhāvāt||

sva-śarīrasyātma-pradeśāt sarvaṁ samaṣjasam iti cet, na, tatra sarveṣāṁ ātma-pradeśānām
antar-bhāvāt||52||

(2.4)

caturthaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||2.4.1||

tathā prāṇāḥ||

karaṇotpattiṁ cintyate khādivad indriyāṇi jāyante||1||

||2.4.2||

gauṇy asambhavāt||

etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ ity-ādi sṛṣṭi-prakaraṇe karaṇotpatty-aśravaṇāt
karaṇotpatti-śrutir gauṇīti vācyam| utpatti-śruti-bhūyastvāt, eka-vijṣānena sarva-vijṣāna-pratiṣṭhā¹⁸
-virodhāc ca gauṇy asambhavāt||2||

||2.4.3||

tat prāk śruteś ca||

tasmin vākye khādiṣu mukhyasya kriyā-padasyendriyeṣv api śruter indriyodbhavo mukhyaḥ||3||

||2.4.4||

tat pūrvakatvād vācaḥ||

prāṇāḥ khādivad utpadyate vāk prāṇa-manasām, annamayaṁ hi saumya, mana āpo-mayaḥ
prāṇaḥ tejo-mayī vāk [chā.u. 6.5.4] ity anena tejo'b-anna-pūrvakatvābhidhānāt||4||

¹⁸ kasmin nu bhagavo vijṣāne sarvam idaṁ vijṣāto bhavati [mu.u. 1.1.3] itil

|| adhikaraṇam 2||

||2.4.5||

sapta-gater viśeṣitatvāc ca||

tāni sapta, ekādaśa vā iti saṁśaye, [prāṇam anutrāmantaṁ sarve prāṇā anutrāmanti](#) [br.ā.u. 6.4.2] iti gates tatra saptānām eva, [na paśyati na jighrati nārasayate na vadati na śṛṇoti na manute na sprśate](#) [br.ā.u. 3.2.8] iti viśeṣitatvāc ca saptaivendriyāṇi iti pūrva-pakṣaḥ||5||

||2.4.6||

hastādayas tu sthite'to naivam||

saptabhyo'tirikte, [hastau vai grahaḥ](#) [br.ā.u. 3.2.8] ity-ādinā niścite saptaivendriyāṇīti naivam mantavyam| daśeme puruṣe prāṇā ātmaikādaśa iti śruteḥ ekādaśendriyāṇi iti siddhāntaḥ||6||

|| adhikaraṇam 3||

||2.4.7||

aṇavaś ca||

[sarva-prāṇā utkrāmanti](#) ity utkrānti-śruteḥ prāṇā aṇavaḥ||7||

|| adhikaraṇam 4||

||2.4.8||

śreṣṭhaś ca||

śreṣṭho mukhyaḥ prāṇo vā vo jyeṣṭhaḥ śreṣṭhaś ca iti śruti-proktaḥ prāṇo mahā-bhūtādivad utpadyate| kutaḥ? [etasmāj jāyate prāṇaḥ](#) iti samāna-śruteḥ||8||

|| adhikaraṇam 5||

||2.4.9||

na vāyu-kriye pr̥thag-upadeśāt||

vāyu-mātram karanam kriyā vā prāṇo na bhavati, kintu vāyur evāvasthāntaram āpannaḥ prāṇaḥ ity ucyate| [etasmāj jāyate prāṇaḥ manaḥ sarvendriyāṇi ca kham vāyuh](#) iti pr̥thag-upadeśāt||9||

||2.4.10||

cakṣur-ādivat tu tat saha śiṣṭy-ādibhyaḥ||

śreṣṭho'pi prāṇa-cakṣur-ādivat jīvopakaraṇa-viśeṣaḥ| kutaḥ? prāṇa-saṁvādādiṣu cakṣur-ādibhiḥ saha prāṇasya śiṣṭy-ādibhyaḥ śāsanādibhyaḥ||10||

||2.4.11||

akaraṇatvāc ca na doṣas tathā hi darśayati||

nanu prāṇasya jīvopakaraṇatve tad-anurūpa-kāryābhāvenākaraṇatvāt doṣa iti na, yato dehendriyāvadhāraṇam prāṇa-sādhāraṇam kāryam [aham evaitat paścadhātmānam vibhajyaitad vāṇam avaṣṭabhya vidhārayāmi](#) [br.ā.u. 4.3.12] iti darśayati||11||

||2.4.12||

paśca-vṛttir manovad vyapadiśyate||

yathā bahu-vṛttir manaḥ sva-vṛttibhiḥ kāmādibhiḥ jīvasyopakaroti tathā apānādi-vṛttibhiḥ paśca-vṛttiḥ prāṇaḥ api jīvopakāratvena vyapadiśyate||12||

|| adhikaraṇam 6||

||2.4.13||

aṇuś ca||

utkrānti-śruteḥ prāṇo'ṇuś ca||13||

|| adhikaraṇam 7||

||2.4.14||

jyotir-ādy-adhiṣṭhānaṁ tu tad-āmananāt||

vāg-ādi-karaṇa-jātam agny-ādi-devatā-preritaṁ kārye pravartate, [agnir vāg bhūtvā mukhaṁ prāviśat](#) [ai.u. 1.2.4] ity-ādi śruteḥ||14||

||2.4.15||

prāṇavatā śabdāt||

jīvenaivendriyāṇāṁ sva-svāmi-bhāvaḥ sambandhaḥ| sa bhoktā, atha yatraitad ākāśam anuviśaṇṇaṁ cakṣuḥ sa cākṣuṣaḥ puruṣo darśanāya cakṣuḥ [chā.u. 8.12.4] ity-ādi-śabdāt||15||

||2.4.16||

tasya nityatvāt||

ukta-lakṣaṇasya sambandhasya jīvenaiva nityatvān na tv adhiṣṭhāṭṭṛ-devatābhiḥ||16||

||2.4.17||

ta indriyāṇi tad-vyapadeśād anyatra śreṣṭhāt||

śreṣṭha-prāṇa-bhinnatvena teṣāṁ prāṇānāṁ, [etasmāj jāyate prāṇo manah sarvendriyāṇi ca](#) [br.ā.u. 1.3.2] iti vyapadeśāt te prāṇā indriya-saṁśakāni tattvāntarāṇi, na tu śreṣṭha-vṛtti-viśeṣāḥ||17||

||2.4.18||

bheda-śruter vailakṣaṇyāc ca||

vāg-ādi-prakaraṇam upasaṁhṛtya, atha hemamāsanyaṁ prāṇam ūcuḥ [bṛ.ā.u. 1.3.7] iti tebhyo vāg-ādibhyaḥ śreṣṭhasya prāṇasya bheda-śravaṇāt, dehendriyādi-sthiti-hetoḥ śreṣṭhāt prāṇād indriyāṇāṁ viṣaya-grāhakatvena vailakṣaṇyāc ca tāni tattvāntarāṇi||18||

||2.4.19||

saṁjṣā-mūrti-klptis tu trivṛt kurvata upadeśāt||

seyaṁ devataikṣata hantāham imās tisro devatā anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaraṇvāṇīti| tāsāṁ trivṛtaṁ trivṛtam ekaikāṁ karavāṇīti [chā.u. 6.3.2] iti nāma-rūpa-vyākaraṇam api trivṛt kurvataḥ parasyaiva karma| ya ekaikāṁ devatāṁ tri-rūpām akarot sa eva hi agny-ādity-ādīnāṁ nāma-rūpa-kartā| kutaḥ? seyaṁ devatā ity upakramya, anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaraṇvāṇi iti vyākaraṇasya para-devatā-kartṛkatvopadeśāt||19||

||2.4.20||

māṁsādi-bhaumaṁ yathā-śabdā itarayoś ca||

teṣāṁ tirvṛt-kṛtānāṁ tejoṽvannānāṁ kāryāṇi śarīre śabdād evāvagantavyāni, **bhūmeḥ purīṣaṁ, māṁsaṁ manaś ceti, apāṁ mūtraṁ, lohitaṁ prāṇaś ceti tejaso'sthi-majjā-vākyeti**|| [chā.u. 6.5.2]||20||

||2.4.21||

vaiśeṣyāt tu tad-vādas tad-vādaḥ||

teṣāṁ bhedena grahaṇaṁ tu bhāga-bhūyastvāt||21||

|| iti dvitīyādhyāyae caturtha-pādaḥ samāptaḥ||

||2.4||

(3)

tr̥tīyo'dhyāyaḥ||

(3.1)

prathamah pādah

|| adhikaraṇam 1 ||

||3.1.1||

**tad-anantara-pratipattau raṁhati
sampariṣvaktah praśna-nirūpaṇābhyām||**

samanvayāvirodhābhyām sādhye niścite| atha sādhanāni nirūpyate| tatrādaṁ vairāgyārthaṁ
svargādi- gamanāgamanādi-doṣān darśayati| ukta-lakṣaṇaḥ prāṇādimān jīvo hi
sūkṣma-bhūta-sampariṣvakta eva dehaṁ viḥāya dehāntaraṁ gacchati iti, **vettha yathā
paścamy-āhutā vāpaḥ puruṣa-vacaso bhavanti** [chā.u. 5.3.3] ity-ādi praśna-nirūpaṇābhyām
gamyate||1||

||3.1.2||

try-atmakatvāt tu bhūyastvāt||

trivṛt-karaṇa-śrutyāpām try-ātmakatvādi itarayoḥ api grahaṇaṁ, kevalāpagrahaṇaṁ tu tad
bhūyastvād upapadyate||2||

||3.1.3||

prāṇa-gateś ca||

prāṇam anūtkrāmantaṁ sarve prāṇā anūtkrāmanti [br.ā.u. 4.4.2] iti prāṇa-gati-śravaṇāc ca
bhūta-sūkṣma-parivṛta eva gacchati||3||

||3.1.4||

agny-ādi-gati-śruter iti cen na bhāktatvāt||

yatrāsya puruṣasya mṛtasyāgniṃ vāg apy eti, vātaṃ prāṇaś, cakṣur ādityaṃ [br.ā.u. 3.2.13]
ity-ādinā vāg-ādīnām agny-ādiṣu gater layasya śravaṇān na teṣāṃ jīvena saha gamanam iti cen,
na, agny-ādi-gati-śruteḥ— ātmauśadhīr lomāni, vanaspatīn keśāḥ iti saha-pāṭhena bhāktatvāt

||3.1.5||

prathame'śravaṇād iti cen, na, tā eva hy upapatteḥ||

pratham'gnyāvapāma-śravaṇāt kathaṃ paścamyām āhatau tāsāṃ puruṣa-bhāva iti cen, na, yataḥ
śraddhā-śabdena tā evocyate, upakramādy-anupapatteḥ||5||

||3.1.6||

aśrutatvād iti cen na iṣṭādi-kāriṇām pratīteḥ||

bhūta-sampariṣvakto jīvo ramhatīti na vaktuṃ śakyam avācivaj jīvasyā śravaṇād iti cen, na,
iṣṭā-pūrte dattam ity upāsate te dhūmam abhisambhavanti [chā.u. 5.10.3] ity-ādi
neṣātādi-kāriṇām dhūma-mārgeṇa candra-loka-prāptiḥ nirūpyate eva| soma-śabdena śrutvā
nirūpyate, eṣa somo rājā sambhavati, atrāpi somo rājā sambhavatīty anena pratīteḥ||6||

||3.1.7||

bhāktaṃ vā'nātma-vittvāt tathā hi darśayati||

kevala-karminām anātmavittvāt devān prati guṇa-bhāve sati, tad devānām annam devā
bhakṣayanti [chā.u. 10.5.3] iti iṣṭādi-kāriṇām annatvena bhakṣatvaṃ bhāktam| paśur eva sa
devānām [br.ā.u. 3.4.10] iti śruteḥ||7||

||3.1.8||

|| adhikaraṇam 2||

**kṛtātyaye’nuśayavān dr̥ṣṭa-smṛtibhyām||
yathetam anevaṁ ca||¹⁹**

āmuṣmika-phala-prada-karma-kṣaye sati aihika-phala-prada-karmavān yathāgatam anevaṁ ca pratyavarohati, tad ya iha ramaṇīya-caraṇā abhyāso ha yat te ramaṇīyāṁ yonim āpadyeran [chā.u. 5.10.7] ity-ādi śruteḥ| varṇā āśramāś ca sva-karma-niṣṭhāḥ pretya karma-phalam anubhūya, tataḥ śeṣeṇa viśiṣṭa-deśa-jāti-kula-rūpāyuh-śruta-vṛtta-vitta-sukha-medhaso janma pratipadyante iti smṛteś ca||8||

||3.1.9||

caraṇād iti cen na tad-upalakṣaṇārtheti kārṣṇājiniḥ||

nanu ramaṇīya-caraṇā ity atra caraṇam ācāras tam ādeveṣṭa-siddhau na sānuśayasyāvarohaḥ sambhavatīti cen, na, yataś caraṇa-śrutiḥ karmopalakṣaṇārthā, iti kārṣṇājiniḥ manyate||9||

||3.1.10||

ānarthakyam iti cen na tad-apekṣatvāt||

nanu tathātve caraṇasyānarthakyaṁ syād iti cen, na, karmaṇāṁ caraṇāpekṣatvāt||10||

||3.1.11||

sukṛta-duṣkṛte eveti tu bādariḥ||

sukṛta-duṣkṛte karmaṇī caraṇa-śabdenocyate iti bādariḥ||11||

|| adhikaraṇam 3||

¹⁹ Two separate sutras in Baladeva and Madhva.

||3.1.12||

aniṣṭādi-kāriṇām api ca śrutam||

aniṣṭādi-kāri-gatīś cintyate| tatra tāvat pūrvaḥ pakṣaḥ, niṣiddha-saktānām viḥita-viraktānām duṣṭānām api, iti gamanaṁ [ye vai ke cāsmāl lokāt prayanti candramasam eva te sarve gacchanti](#) [kau.u. 1.2] śrutam||

||3.1.13||

saṁyamane tv anubhūyetaṣām ārohāvarohau tad-gati-darśanāt||

yamālaye duḥkham anubhūyāniṣṭādi-kāriṇām candra-maṇḍalārohāvarohau, punaḥ punar vaśam āpadyate me|| [ka.u. 1.2.6] vaivasvataṁ saṁgamaṁ janānām [ṛ.ve. 10.41.1] ity-ādiṣu yamālaya-gamaṁ darśanāt||13||

||3.1.14||

smaranti ca||

parāśarādayaḥ yama-vaśyatvaṁ smaranti||14||

||3.1.15||

api sapta||

rauravādīn sapta narakān api smaranti||15||

||3.1.16||

tatrāpi ca tad-vyāpārād avirodhaḥ||

rauravādiṣv api citraguptādīnām adhiṣṭhātṛṇām yamāyattayā yamasyaiva vyāpārāt tatrānye'py adhiṣṭhātāra iti nāsti virodhaḥ||16||

||3.1.17||

vidyā-karmaṇor iti tu prakṛtatvāt||

atha rāddhāntaḥ— paścāgni-vidyānām, athaitayoḥ pathor na katareṇacana tāmīmāni kṣudrāṇy asakṛd-āvartīni bhūtāni bhavanti| jāyasva mriyasvety etat tṛtīyaṁ sthānaṁ tenāsau loke na sampūryate [chā.u. 5.10.8] ity anīṣṭādikāriṇām anavaṁrohaṁ darśayati| pathor iti ca vidyā-karmaṇor nirdeśas tayoḥ prakṛtatvāt| tad ya itthaṁ viduḥ iti devayānaḥ panthāḥ, iṣṭāpūrte dattam iti karma pitṛyānaḥ, tayoḥ anyatareṇāpi yena gacchanti tāmīmāni tṛtīya-sthāna-bhāṣji-bhūtānīti pāpinām candra-gatināstīti vākyārthaḥ||17||

||3.1.18||

na tṛtīye tathopalabdheḥ||

tṛtīye sthāne’niṣṭādikāri-dehārambhārtham api paścamaṁhuty-apekṣā nāsti, śraddhādi-krama-prāptāṁ paścamaṁhutiṁ vināsti jāyasva iti deha-rambhopalabdheḥ||18||

||3.1.19||

smaryate’pi ca loke||

[jajṣe droṇa-vināśāya pāvakād iti naḥ śrutam](#) ity-ādinā iṣṭakāriṇām api dhr̥ṣṭadyumna-prabhṛtīnām paścamaṁhutiṁ vināiva dehotpattiḥ smaryate||19||

||3.1.20||

darśanāc ca||

caturvidheṣu bhūteṣu svedajodbhijjayoḥ strī-puruṣa-saṅgam antareṇotpatti-darśanāc ca na paścamaṁhuty-apekṣā||20||

||3.1.21||

ṭṛtīya-śabdāvarodhaḥ saṁśokajasya||

[aṇḍajam jīvajam udbhijjam](#) [chā.u. 6.3.1] ity atra tu ṭṛtīya-śabdena svedajasya saṅgrahaḥ, ataḥ na cāturvidhya-hāniḥ||21||

|| adhikaraṇam 4||

||3.1.22||

tat-svābhāvyāpattir upapatteḥ||

athāvaroḥa-prakāraḥ cintyate—

athaitam evādhvānam punar nivartante yathetam ākāśam ākāśād vāyum vāyur bhūtvā dhūmo bhavati dhūmo bhūtvābhraṁ bhavaty abhraṁ bhūtvā megho bhavati megho bhūtvā pravarṣati [chā.u. 5.10.5] iti|

atra devādi-bhāvavad ākāśādi-bhāvaḥ ukta-sādrśya-prāpti-mātram iti sandehe ākāśādi-bhāva-prāpte ucyate— tat-sādrśyāpattir iti| kutaḥ? sādrśya-prāpter evopapannatvāt||22||

|| adhikaraṇam 5||

||3.1.23||

nāticireṇa viśeṣāt||

jīvo’lpena kālenākāśādi-varṣāt sāmyam vijahāti pṛthivīm praviśya vrīhy-ādi-bhāvam āpadyate| [ato vai khalu durniṣprapataram](#) iti viśeṣa-vacanāt| vrīhy-ādi-bhāvāt duḥkha-taraṇiḥ saraṇa-vākyam pūrvatrācira-kālikam avasthānam dyotayati||23||

|| adhikaraṇam 6||

||3.1.24||

anyādhiṣṭhite pūrvavad abhilāṣāt||

ta iha vrīhi-yavā oṣadhi-vanaspatayas tilamāṣā iti jāyante [chā.u. 5.10.6]
tatrānya-kṣetrajaṣādhiṣṭhite vrīhy-āḍau jāyante, saṃsarga-mātraṃ prāpnuvantīty artho jṣeyah|
kutaḥ? ākāśādibhir iva teṣāṃ vrīhy-ādibhir api saṃsarga-mātra-kathanāt||24||

||3.1.25||

aśuddham iti cen na śabdāt||

teṣāṃ vrīhy-ādi-sthāvara-yoni-prāpakam himsā-yogāj jyotiṣṭomādi aśuddham karmāstīti cet,
jyotiṣṭomādiṣu aśuddhatvaṃ nāsti, vidhi-śāstrāt||25||

||3.1.26||

retaḥ sig-yogo'tha||

yo yo hy annam atti yo retaḥ siṣcati tad bhūya eva bhavati [chā.u. 5.10.6] iti sig-bhāvavat
vrīhy-ādi bhāvo'pi||26||

||3.1.27||

yoneḥ śarīram||

yonim āśritya śarīrī bhavati||27||

|| iti vedānta-sūtre tṛtīye'dhyāye prathamah pādah||

(3.2)

dvitīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||3.2.1||

sandhye sṛṣṭir āha hi||

evam jāgrato jīvasya vairāgyārthaṁ saṁsāra-gatir udīritā| atha svapnādi nirūpyate| svapnam adhikṛtya,

na tatra rathā na ratha-yogā na panthāno bhavanti, atha rathān ratha-yogān pathaḥ sṛjate [bṛ.ā.u. 4.3.10] ity-ādi śrūyate|

tatra rathādi-sṛṣṭiḥ jīva-kṛtā, uta brahma-kṛtā, iti sandehe sandhye svapna-sthāne rathādi-sṛṣṭiḥ jīva-kṛtā| hi yataḥ| [sṛjate sa kartā](#) [tatraiva] iti śrutir āha||1||

||3.2.2||

nirmātāraṁ caike putrādayaś ca||

[ya eṣu supteṣu jāgarti kāmāṁ kāmāṁ puruṣo nirmimāṇa](#) [ka.u. 2.2.8] iti svapne eke jīvaṁ kāmānāṁ putrādi-rūpāṇāṁ kartāraṁ samāmananti iti pūrva-pakṣaḥ||2||

||3.2.3||

māyā-mātraṁ tu kārtsnyenānabhivyakta-svarūpatvāt||

tatrābhidhīyate— svapne satya-saṅkalpa-sarvajña-parameśvara-nirmitam eva rathādi-kārya-jātam| yato hi| āścarya-rūpaṁ tan na jīva-kṛtaṁ, tadīya-satya-saṅkalpatvāder baddhāvasthāyām kārtsnyenānabhivyakta-svarūpatvāt||3||

||3.2.4||

sūcakaś ca hi śruter ācakṣate ca tadvidaḥ||

yadā karmasu kāmyeṣu striyaṁ svapneṣu paśyati|
saṁṛddhiṁ tatra jānīyāt tasmin svapna-nidarśane|| [chā.u. 5.2.8] iti|

[atha svapne puruṣaṁ kṛṣṇaṁ kṛṣṇa-dantaṁ paśyati sa enaṁ hanti](#) iti śruteḥ| svapnaḥ
sādhv-āgamāsādhvāgamayoḥ sūcako'vagamyate| etad eva svapna-phala-vida ācakṣate| yato
buddhi-pūrvakeṣṭāgama-sūcaka-svapnādarśanād evāniṣṭāgama-sūcaka-svapna-darśanāc ca
paramātmāiva svapna-rathādi-nirmātā||4||

||3.2.5||

parābhidyānāt tu tirohitaṁ tato hy asya bandha-viparyayau||

satya-saṅkalpādikaṁ svāpna-padārthaṁ nirmāṭṛtvaṁ jīvasyāvaśyam aṅgikaraṇīyaṁ tac ca
jīva-karmānurūpāt parameśvara-saṅkalpāt baddhāvasthāyāṁ tirohitaṁ tasmād eva jīvasya
bandha-mokṣau bhavataḥ| [saṁsāra-bandha-sthiti-mokṣa-hetuḥ](#) [śve.u. 6.16] iti śruteḥ||5||

||3.2.6||

deha-yogād vā so'pi||

sa ca tirobhāvo'vidyāyoga-dvāreṇa bhavati||6||

|| adhikaraṇam 2||

||3.2.7||

tad-abhāvo nāḍīṣu tac chruter ātmani ca||

svapna-srṣṭi-nirmātāt paramātmā| suṣuptir api nāḍī-purī-tat-preśānantaraṁ khalu paramātmāni
eva bhavati, āsu tadā nāḍīṣu supto bhavati [chā.u. 8.6.1], tābhiḥ pratyavasrpya purītati śete
[br.ā.u. 2.1.19] iti| ya eṣo'ntar hṛdaya ākāśas tasmiṣ śete [br.ā.u. 4.4.22] iti ca śravaṇāt||7||

||3.2.8||

ataḥ prabodho'smāt||

ata eva sata āgamyety-ādau śrūyamāṇaṁ parameśvarād apy utthānam upapadyate||8||

|| adhikaraṇam 3||

||3.2.9||

sa eva tu karmānusmṛti-śabda-vidhibhyaḥ||

yaḥ suptaḥ sa eva jīva uttiṣṭhati, yasmāt pūrve-dyuh karmaṇo'rdhaṁ kṛtvā pare-dyur anusmṛtya
tad-ardhaṁ karoti, te iha vyāghro vā śimho vā vṛko vā varāho vā kīṭo vā pataṅgo vā daṁśo vā
maśako vā yad yad bhavanti tadā bhavanti [chā.u. 6.10.2] ity-ādi śabdebhyaḥ, agnihotraṁ
juhuyāt, ātmānam upāsīta ity-ādi vidhibhyaḥ||9||

|| adhikaraṇam 4||

||3.2.10||

mugdhe'rdha-sampattiḥ pariśeṣāt||

mūrcchite maraṇārdha-sampattiḥ suṣupty-ādiṣu mūrcchā naikatamā, ataḥ pariśeṣāt sā
tad-atiriktā||10||

||3.2.11||

na sthānato'pi parasyobhaya-liṅgaṁ sarvatra hi||

akarma-vaśyatvāt sarvātaravartino’pi paramātmanas tatra tatra doṣā na sambhavati ity
upapāditam eva, sthānato’pi doṣāḥ parasya na, yataḥ sarvatra brahma
nirdoṣatva-svābhāvika-guṇātmakatvābhyām yuktam āmnātam||11||

|| adhikaraṇam 5 ||

||3.2.12||

na bhedād iti cen, na, pratyekam atad-vacanāt||²⁰

vastuto’pahata-pāpmatvādi-yuktasyāpi jīvasya deha-yogenāvasthā bheda-doṣāḥ santy eva, tathā
parasyāpi bhavanti, iti cen, na, pratyekam antaryāmiṇo doṣāpādaka-vacanābhāvāt, [eṣa te
ātmāntaryāmy amṛtaḥ](#) [bṛ.ā.u. 5.7.3] ity amṛta-vacanāt||12||

||3.2.13||

api caivam ekam||

api ca [tayor anyah pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo abhicākasīti](#) [mu.u. 3.1.1] iti eke śākhina
adhīyate||13||

||3.2.14||

arūpavad eva hi tat-pradhānatvāt||

[nāma-rūpe vyākaravāṇi](#) [chā.u. 6.3.2] ity asmin kārye’pi parasya nāma-rūpa-nirvāhakatvena
pradhānatvād hetoḥ svotpādya-nāma-rūpa-bhokṛtvābhāvād brahmārūpavad bhavati| ato
doṣa-gandhānāghrātaṁ brahma||14||

||3.2.15||

prakāśavac cāvaiyarthyaḥ||

²⁰ atra “bhedasyopāsanārthatvāt” iti śāṅkarācāryaiḥ nimbārkācārya-pratipāditopāsanā-tattvam anumoditam||

tama asprṣṭam prakāśavad evam bhūtam ubhaya-liṅgam brahma āditya-varṇam tamasaḥ parastāt [śve.u. 3.8] ity anenaikena vākyenābhidhīyate, vākyasyāvaiyarthyaṭ||15||

||3.2.16||

āha ca tan-mātram||

vākyam yāvān yasyārthas tāvan-mātram āha yadā tadā tad eva vā vaiyarthyaṃ bodhyam||16||

||3.2.17||

darśayati cātho api smaryate||

eṣa ātmāpahata-pāpmā [chā.u. 8.1.5], niṣkalam niṣkriyam śāntam niravadyam niraṣjanam [śve.u. 6.19], satya-kāmaḥ satya-saṅkalpaḥ [chā.u. 8.1.5] ity-ādi||17||²¹

||3.2.18||

ataeva copamā sūryakādivat||

yataḥ sarvagam api brahmobhaya-liṅgatvān nirdoṣam eva, ata eva yathātmaiko hy anekastho jalādhāreṣv ivāmśumān [yājñavalkya-prāyaścittādhyāyah] ity-ātau śāstram brahmaṇo nirdoṣatvam khyāpayitum sūryakādivad upamocyate||18||

||3.2.19||

ambuvad agrahaṇāt tu na tathātvam||

śaṅkate— sūryād ambu sudūra-stham grhyate, tadvad amśinaḥ sakāśāt sthānasya grahaṇāt drṣṭānta-vaiṣamyam iti||19||

||3.2.20||

²¹ asthūlo'ṇu-rūpo'sāv aviśvo viśva eva ca viruddha-dharma-rūpo'sau aiśvaryāt puruṣottamaḥ|| (pādme)

vṛddhi-hrāsa-bhāktvam antrabhāvād ubhaya-sāmaśjasyād evam||

tatrāha— sthāninaḥ sthānāntar-bhāvāt tat prayukta-vṛddhi-hrāda-bhāktvaṁ dṛṣṭāntatvena nirākriyate, ubhaya-sāmaśjasyād ekaṁ vivakṣitāmśa-mātraṁ gṛhyate||20||

||3.2.21||

darśanāc ca||

simha iva māṇavaka iti loke darśanāc caivam||21||

|| adhikaraṇam 6||

||3.2.22||

prakṛtāitāvattvaṁ hi pratiśedhati tato bravīti ca bhūyaḥ||

kiṁ neti neti iti vākyaṁ, [dve vāva brahmaṇo rūpe mūrtaṁ caivāmūrtaṁ ca](#) [br.ā.u. 2.3.6] ity-ādinā prakṛtaṁ mūrtaṁ mūrtādi-rūpaṁ pratiśedhayati, athavā prakṛta-rūpa-yogāt prāptaṁ brahmaṇa etāvattvaṁ iti sandehe rūpaṁ pratiśedhatīti prāpte ucyate— prakṛtāitāvattvaṁ eva pratiśedhati, tato bhūyo na hy etasmād iti nety anyat param astīty-ādi-vākya-śeṣo bravīti||22||

||3.2.23||

tad avyaktam āha hi||

[na cakṣuṣā gṛhyate nāpi vācā](#) [mu.u. 3.1.8] ity-ādi śāstraṁ brahmāvyaktam āha||23||

||3.2.24||

apī saṁrodhane pratyakṣānumānābhyām||

bhakti-yoge dhyāne tu vyajyate, **brahma-jṣāna-prasādena viśuddha-sattvaḥ tatas tu taṁ paśyate niṣkalaṁ dhyāyamānaḥ** [mu.u. 3.1.8]²²,

bhaktyā tv ananyayā śakya aham evaṁ vidho'rjuna|
jṣātum draṣṭum ca tattvena praveṣṭum ca parantapa|| [gītā 11.54]

ity-ādi śruti-smṛtibhyām||24||

||3.2.25||

prakāśādivac cāvaiśeṣyaṁ prakāśaś ca karmaṇy abhyāsāt||

sūryāgny-ādīnāṁ yathā tad-arthi-kṛta-sādhanaḥ prakāśāt āvirbhāvas tadvad brahmaṇo'py
avaiśeṣyaṁ brahma-prakāśo bhavati, saṁrādhana²³-lakṣaṇād upāyād brahma-darśanaṁ bhavatīty
arthah||25||

||3.2.26||

ato'nantena tathā hi liṅgam||

brahma-sākṣātkārāt hetos tena saha sāmyaṁ yāti|

yadā paśyaḥ paśyate rukma-varṇaṁ
kartāram īśaṁ puruṣaṁ brahma-yonim|
tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya
niraṣjanaḥ paramaṁ sāmyaṁ upaiti|| [mu.u. 3.1.3] iti jṣāpakāt||26||

||3.2.27||

ubhaya-vyapadeśāttvahi-kuṇḍalavat||

²² na cakṣuṣā grhyate nāpi vācā
nānyair devais tapasā karmaṇa vāl
jṣāna-prasādena viśuddha-sattvas
tatas tu taṁ paśyate niṣkalaṁ dhyāyamānaḥ||8||

²³ saṁrādhanaṁ tu bhakti-dhyāna-praṇidhānādy-anuṣṭhānam iti śaṅkarācāryaḥ.

mūrtāmūrtasyāpratiṣedhyatvaṁ draḍhayati, mūrtāmūrtādikam viśvaṁ brahmaṇi sva-kāraṇe sthātum arhati, bhedaḥbheda-vyapadeśād dhi kuṇḍalavat||27||

||3.2.28||

prakāśāśrayavad vā tejastvāt||

jīva-puruṣottamayor api tathā sambandho jṣeyo ubhaya-vyapadeśāt, prabhāta-dvayor iva| ato' nantyenety anena kevala-bhedo na śaṅkya iti bhāvaḥ||28||

||3.2.29||

pūrvavad vā||

kṛtsna-prasaktyādi-doṣābhāvaś ca pūrvavad bodhyaḥ||29||

||3.2.30||

pratiṣedhāc ca||

na lipyate loka-duḥkhena²⁴ [ka.u. 2.2.11] ity-ādi pratiṣedhāc ca na prakṛtasya brahmaṇo doṣa-yogaḥ||30||

|| adhikaraṇam 7||

||3.2.31||

param ataḥ setūn māna-sambandha-bheda-vyapadeśebhyaḥ||

pūrva-pakṣayati| ataḥ prakṛtāt brahmaṇaḥ param api kiṣcit tattvam asti, [atha ya ātmā hetuḥ](#) [chā.u. 8.4.1] iti sambandha-vyapadeśāt| [tenedaṁ pūrṇa-puruṣeṇa sarvaṁ tato yad uttarataraṁ tad-arūpam anāmayam](#) [śve.u. 3.9-10] iti bheda-vyapadeśāc ca||31||

²⁴ ekas tathā sarva-bhūtāntarātmā na lipyate loka-duḥkhena bāhyaḥ

||3.2.32||

sāmānyāt tu||

siddhāntam āha— tu-śabdaḥ pakṣa-niṣedhārthaḥ| jagat-kāraṇāt sarveśvarāt param na kiṣcid asti, setu-vyapadeśāt, tad vidhāraṇa-sārūpyāt||32||

||3.2.33||

buddhy-arthāḥ pādavat||

unmāna-vyapadeśa upāsanārthaḥ, [mano brahmety upāsītety adhyātman](#) [chā.u. 3.18.1]... [tad etac catuṣpāda brahma vāk pāda](#) [chā.u. 3.18.2]²⁵ ity-ādi pāda-vyapadeśāt||33||²⁶

|| adhikaraṇam 14 ||

||3.2.34||

sthāna-viśeṣāt prakāśādivat||

aparimitasya parimitatvena cintanaṁ sthāna-viśeṣāt prakāśādivad upapadyate||34||

||3.2.35||

upapatteḥ||

²⁵ sa vai manaḥ kṛṣṇa-padāravindayor

vacāṁsi vaikunṭha-guṇānuvarṇane|

mukunda-līṅgālaya-darśane dṛṣau

śrutiṁ cakārācyuta-sat-kathodaye|| [bhā.pu. 9.4.18]

²⁶ rūpaṁ rūpa-vivarjitasya bhavato dhyānena yat kalpitaṁ

stutyānirvacanīyatākṛhila-guro dūrīkṛtā yan mayā|

vyāpitaṁ ca nirākṛtaṁ bhagavato yat tīrtha-yātrādinā

kṣantavyaṁ jagadīśa tad-vikalatā-doṣa-trayaṁ mat-kṛtam|| (veda-vyāsaḥ)

svasya sva-prāpakatayā sambandha-vyapadeśopapatteś ca tattvāntarābhāvaḥ||35||

|| adhikaraṇam 5||

||3.2.36||

tathānya-pratiṣedhāt||

tathā tato [yad uttarataram](#) [śve.u. 3.10] iti bheda-vyapadeśāt brahmetaram tattvam astīti na vācyam, [yasmāt param nāparam asti kiṣcit](#) [śve.u. 3.9] iti pratiṣedhāt||36||

|| adhikaraṇam 6||

||3.2.37||

anena sarva-gatatvam āyāma-śabdādibhyaḥ||

anena para-brahmaṇaḥ sarva-gatatvam dṛḍhī-kṛtam| [tenedaṁ pūrṇam puruṣeṇa sarvaṁ](#) [br.ā.u. 4.5.1], [brahmaivedaṁ sarvaṁ](#) [mu.u. 2.2.12] ity-ādi śabdebhyaḥ||37||

|| adhikaraṇam 7||

||3.2.38||

phalam ata upapatteḥ||

ato brahmaṇa eva tad-adhikāriṇāṁ tad-anurūpaṁ pūrvam bhavaty asyaiva tad-dāṭṭvopapatteḥ||38||

||3.2.39||

śrutatvāc ca||

[sa vā eṣa mahān aja ātmānnado vasudāna](#) [br.ā.u. 6.4.24] [eṣa hy evānandayati](#) [tai.u. 2.7.1], tat-phaladatvasya śrutatvāc ca||39||

||3.2.40||

dharmam jaiminir ata eva||

dharmam phala-hetum jaiminir manyate, kṛṣṇādivat tasyaiva tad-dhetutvopapatteḥ, [yajeta svarga-kāmah](#) [ya.ve. 2.5.5.] iti tad-dhetu-śravaṇāc ca||40||

||3.2.41||

pūrvam tu bādarāyaṇo hetu-vyapadeśāt||

tu-śabdaḥ pakṣa-nirāsārthaḥ| phaladam pūrvoktam paramātmānam vedācāryo manyate| [puṇyena puṇyam lokam nayati, yam evaiṣa vṛṇute tena labhyaḥ](#) iti ca parasya tad-dhetue-vyapadeśāt||41||

|| iti tṛtīye'dhyāye dvitīya-pādaḥ samāptaḥ||

(3.3)

tr̥tīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||3.3.1||

sarva-vedānta-pratyayaṁ codādy-aviśeṣāt||

anekatra proktam upāsanam eka-codanādy-aviśeṣāt||1||

||3.3.2||

bhedān neti ced ekasyām api||

vidyāyām punaḥ śrutyā vedya-bhedān na vidyaikyam iti cet, kvacit prakaraṇa-śuddhy-artham eva asyām api vidyāyām punar-ukty-ādy-upapatteḥ||2||

||3.3.3||

svādhyāyasya tathātvena hi samācāre'dhikārāc ca sarvavac ca tan-niyamaḥ||

yac cātharvaṇe, [teṣām evaitām brahma-vidyām vadeta śīro-vrataṁ vidhivad yais tu cīrṇam](#) [mu.u. 3.2.10]²⁷ iti śīro-vrataṁ tad api vidyā-bhedakam na, yataḥ svādhyāyādhyayanāṅgatayā śīro-vrataṁ vidyīyate| tasyādhyayanāṅgatve sati ātharvaṇiketarāgrāhyatayā tan-niyamo'sti| yataḥ samācārākhye granthe'pi veda-vratatvena śīrovratam āmananti, [naitad acīrṇam vrato adhīte](#) [mu.u. 3.2.11] iti vacanāc ca sauryādi-homavac ca tan-niyamaḥ saṅgata eva||3||

²⁷ tad etad ṛcā'bhyuktam—
kriyāvantaḥ śrotriyaḥ brahma-niṣṭhāḥ
svayaṁ juhvata ekarṣiṁ śraddhayantaḥ|
teṣām evaitām brahma-vidyām vadeta
śīro-vrataṁ vidhivad yais tu cīrṇam||10||

||3.3.4||

darśayati ca||

sarva-vedā yat padam āmananti [ka.u. 1.2.15] iti śrutir darśayati ca vidyaikam||4||

||3.3.5||

upasaṁhāro'rthābhedād vidhi-śeṣavat samāne ca||

vidyaikye sati guṇopasaṁhāraḥ kartavyaḥ, prayojanābhedāt agnihotrādi-vidhi-viśeṣavat||5||

|| adhikaraṇam 2||

||3.3.6||

anyathātvam śabdād iti cen nāviśeṣāt||

atha hemam āsanyam prāṇam ūcus tvam na udgāyeti tatheti tebhya eṣa prāṇa udgāyati [br. ā.u. 1.3.7] iti vājasaneyake śrūyate, atha hy evāyam mukhyaḥ prāṇas tam upāsām cakrire [chā.u. 1.2.7] iti chāndogye ca śrūyate| kim anna-vidyaikyam uta tad-bhedaḥ iti saṁśayaṁ vidyaikyam iti|

nanu prāṇasya vājasaneyake, tvam na udgāya [tatra] iti kartṛkatvam, chāndogye ca tam udgītham [tatra] iti karmatvam adhīyate, ato vidhā-nānātvam iti cen, na, upakrame'viśāt| udgīthenātyayāma udgītham ājahur anenainānabhihaniṣyām udgīthasyaivopāśyatva-pratīteḥ| tasmād ubhayatra vidyaikyam iti prāptam||6||

||3.3.7||

na vā prakaraṇa-bhedāt parovarīyastvādivat||

tatrocyate, na vidyaikyam, om ity etad akṣaram udgītham upāsīta [chā.u. 1.2.1] ity udgīthe praṇavam upāśyam prakramyodgītham ājahurur iti vacanāt| tad avayava-bhūtaḥ praṇavaḥ

prāṇa-dṛṣṭer viṣayaḥ chāndogyē vihitaḥ| vājasaneyake, aviśeṣeṇa udgīthe nātyayāma ity upakramya mākrtsnodgīthaḥ prāṇa dṛṣṭer viṣayaḥ| itthaṁ prakrama-bhedāt vidyā-bheda eva siddhyati| yathodgīthāvayave praṇave paramātmā-dṛṣṭi-vidhānāviśeṣe’pi hiraṇya-maya-puruṣa-dṛṣṭi-vidhānāt parovarīyastvādi-guṇa-viśiṣṭa-vidhānam anyat||7||

||3.3.8||

saṁjṣātaś cet, tad uktam, asti tu tad api||

saṁjāto vidyaikyam iti cet tasyāḥ durbalatvaṁ na vā prakaraṇa-bhedāt ity anenoktam, saṁjṣātvam tu vidheya-bhede’py asti| yathā agnihotra-saṁjṣā nityāgnihotre kuṇḍapāyinām ayanāgnihotre ca||8||

||3.3.9||

vyāpteś ca samaṣjasam||

chāndogyē sarvāsūdgītha-vidyāsu prathamam prastutasya praṇavasyopāśyatvena vyāptēḥ, udgītham ājahruḥ [chā.u. 1.2.1] iti madhyagatsyodgītha-śabdasyāpi praṇava-viṣayatvaṁ samaṣjasamam| chāndogyē udgīthāvayavaḥ praṇavaḥ, vājasaneyake kṛtsnodgīthaḥ prāṇa-dṛṣṭopāśya iti vidyā-bhedaḥ||9||

|| adhikaraṇam 3||

||3.3.10||

sarvābhedād anyatre||

chāndogyē vājasaneyake ca prāṇa-saṁvāde jyaiṣṭhya-śraiṣṭhya-guṇopeta-prāṇa upāśyatayā vāg-ādayo vasiṣṭhatvādi-guṇakā uktāḥ, te ca guṇāḥ prāṇe samarpitaḥ| kauṣītakī-prāṇa-saṁvāde tu vāg-ādīnām guṇā uktāḥ, na tu prāṇe samarpitaḥ| tatrocyate— anyatra kauṣītakī-prāṇa-saṁvāde’pi prāṇa-sambandhitvena te upādeyāḥ| jyaiṣṭhya-śraiṣṭhya-nimittasya vāg-ādīnām prāṇāyattatvādeḥ sarvatraikyāt||10||

|| adhikaraṇam 4||

||3.3.11||

ānandādayaḥ pradhānasya||

sarvatra guṇito’bhedānandādayo guṇāḥ para-vidyāsūpasamhartavyāḥ||11||

||3.3.12||

priya-śīrastvādy-aprāpitir upacayāpacayau hi bhede||

para-sva-rūpa-guṇa-prāptau priya-śīrastvādīnām prāptis tu neṣyate, śīra-ādy-avayava-bhede sati brahmaṇy upacayāpacaya-prasaṅgāt||12||

||3.3.13||

itare tv artha-sāmānyāt||

ānandādayas tu guṇāḥ guṇinaḥ sarvatraikyād upasamhriyate||13||

||3.3.14||

ādhyānāya prayojanābhāvāt||

tasya priyam eva śīraḥ ity-ādy-abhidhānam tu anucintanārtham itara-prayojanābhāvāt||14||

||3.3.15||

ātma-śabdāc ca||

anyo’ntara ātmā ity ātmanaḥ śīraḥ pakṣādy-asambhāvāt, tad-anudhyānāt tad-abhidhānam||15||

||3.3.16||

ātma-grhītir itaravad uttarāt||

anyo'ntara ātmā ity ātma-śabdena paramātmāna eva grahaṇam, yathā ātmā vā idam eka evāgrāsīt
ity atrātmā-śabdena paramātmāna eva grahaṇam| tadvat so'kāmayata bahu syām ity
ānandamaya-viśayād uttara-vākyād api tad-grahaṇam||16||

||3.3.17||

anvayād iti cet, syād avadhāraṇāt||

pūrvatrānātmani prāṇadāv ātma-śabdānvaya-darśanāt, ātmānanda-gayaḥ ity ātma-śabdena
paramātmāno'parigrahaḥ iti cet, syād eva tena śabdena tat-parigrahaḥ| pūrvatrādhi
paramātmā-buddhyaivānātmani prāṇadāv ātma-śabdānvaya-niścayāt||17||

|| adhikaraṇam 5||

||3.3.18||

kāryākhyānād apūrvam||

aśiṣyannāram edaśitvācācāmedetabhevatadanamagnaṁ kuruta ity-ādināpām
prāṇa-vāsastvadhyānam aprāptaṁ vidhīyate| smṛtyācāra-prāptasyācamanasya tu
tatrānuvāda-mātratvāt||18||

|| adhikaraṇam 6||

||3.3.19||

samāna evaṁ cābhedāt||

vājasaneyi-śākhāyām [satyam brahmety upāsīta](#) [bṛ.ā.u. 8.1.14] ity ārabhya, [ātmānam upāsīta](#)
[manomayam](#) [bṛ.ā.u. 7.3.1] ity-ādi| agni-rahasye [mano-mayo'yaṁ puruṣa](#) ity-ādi bṛhad-āraṇyake
ca śāṇḍilya-vidyāmnātā, sā ca yathāneka-śākhāsu vidyaikyād vidyaikyam, tathaikasyām apy
ekaiva vidyaikyād guṇopasaṁhāraḥ||19||

|| adhikaraṇam 7||

||3.3.20||

sambandhād evam anyatrāpi||

yathā śāṇḍilya-vidyaikaṁ tat-sambandhād guṇopasaṁhāra evaṁ [satyaṁ brahma](#) [br.ā.u. 7.4.2]
ity upakramād eka-vidyātvā-sambandhāt [tasyopaniṣad aham](#) ity adhidaivataṁ, [tasyopaniṣad](#)
[aham ity adhyātmam](#) [br.ā.u. 5.5.3] iti śruty-ukte dve nāmanī upasaṁhriyete iti pūrva-pakṣaḥ||21||

||3.3.21||

na vā viśeṣāt||

siddhāntas tu sthāna-bhedāt upasaṁhāro nopapadyate iti||21||

||3.3.22||

darśayati ca||

[tasyaitasya tad eva rūpaṁ yad amuṣya rūpam](#) [chā.u. 1.7.5] iti śrutiś cākṣisthād ity asthaya
guṇopasaṁhārābhāvaṁ darśayati||21||

|| adhikaraṇam 8||

||3.3.23||

sambhṛti-dyu-vyāpti api cātaḥ||

[brahma jyeṣṭhāḥ vīryāḥ sambhṛtāni brahmāgre jyeṣṭhaṁ divam ātatāna](#) [nā.u. 52] ity-ādinā
taittirīyaka-vihitānāṁ sambhṛti-jyeṣṭhā vīryāsambhṛtāni ca dyu-vyāpti-prabhṛtīnāṁ guṇānāṁ api
sthāna-bhedād eva vidyāntareṇopasaṁhāraḥ||23||

|| adhikaraṇam 9||

||3.3.24||

puruṣa-vidyāyām iva cetareṣām anāmnāt||

puruṣo vāva yajṣaḥ [chā.u. 3.16.1] ity-ādinā chāndogyē, tasyaivaṁ viduṣo yajṣasya [tai.nā.u. 52] ity-ādinā taittirīyake ca śrūyamānāyām puruṣa-vidyāyām api ekatroktānām, tasya yāni caturviṁśati-varṣāṇi tat-prātaḥ samanam ity-ādīnām prakārāṇām anyatrānāmnānāt vidyā-bhedāḥ||24||

|| adhikaraṇam 10||

||3.3.25||

vedhādy-artha-bhedāt||

sarvaṁ pravidhya hṛdayaṁ pravidhyā [tai.u.?] ity-ādi mantrāṇām, devāha vai satraṁ niṣeduḥ [mu.u. 3.1.3] ity-ādinoktānām vāg-ādi-karmaṇām ca na vidyāyām upasaṁhāraḥ| kutaḥ? vedhādīnām arthānām vidyābhinnatvāt||25||

|| adhikaraṇam 11||

||3.3.26||

hānau tūpāyana-śabda-śeṣatvāt, kuśā-cchandaḥ-stuty-upagānavat tad uktam||

tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya [mu.u. 3.1.3]²⁸ ity-ādi śruti-proktāyām puṇya-pāpa-vimocanātmikāyām hānau, tasya putrādāyam upayanti suhṛdaḥ sādhu-kṛtyām dviṣantaḥ pāpa-kṛtyām iti vidvat-tyakta-puṇya-pāpa-grahaṇa-bhūtam upāyanam upasaṁhriyante

²⁸ yadā paśyaḥ paśyate rukma-varṇam
kartāram īśaṁ puruṣaṁ brahma-yonim|
tadā vidvān puṇya-pāpe vidhūya
niraṣjanaḥ paramaṁ sāmyam upaiti||3||

²⁹| kutaḥ? śākhāntarīyopāyana-śabdasya hāni-śabda-śeṣatvāt| yathā, [kuśāvānasyatyāḥ](#) iti kuśānām vānasyatyatva-prakāśaka-vākye śeṣatām audumbarā iti vākyam bhajate| yathā ca [chandobhiḥ stuvīte](#) iti vākyā-śeṣatām [deva chandāmsi pūrvāṇi](#) iti vākyam bhajate| yathā ca hiraṇyena ṣoḍāśīnaḥ stotram upākaroti iti vākyā-śeṣatām [samayādhyuṣite sūryaḥ](#) iti vākyam gacchati| yathā ca [kṛtvija upagāyati](#) ity asya nādhvaryur upagāyati iti śeṣatām āpadyate| api [vākyā-śeṣatvād anyāyatvād vikalpasya](#) ity-ādy-uktaṁ jaiminināpi||26||

|| adhikaraṇam 12||

||3.3.27||

sāmparāye tartavyābhāvāt tathā hy anye||

śarīrād apakramaṇa-velāyām niḥśeṣatayā pāpa-puṇya-hāniḥ| kutaḥ? śarīra-viyogāt paścāttabhyām tartavya-bhogābhāvāt| evam evānye adhīyante, [aśarīram vāva santannapriyāpriye sprśata eṣa samprasādo'smāc charīrād utthāya param jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate](#) [chā.u. 8.12.1-2] ity-ādi| evam sati deha-viyoga-samaye jāte eva karma-kṣayo, [virajām nadī tām manasātyeti, tat-sukṛta-duṣkṛte vidhunute](#) [kauṣītakī 1.3.4] iti nadī-taraṇāntaram paṭhyate||27||

||3.3.28||

chandata ubhayāvirodhāt||

viduṣaḥ puṇyam pāpaṁ kramāt suhṛd-duhṛc ca chandataḥ prāpnoty evam ubhayāvirodho bhavati||28||

||3.3.29||

gater arthavattvam ubhayathānyathā hi virodhaḥ||

sukṛta-duṣkṛtayor aviśeṣatayā nivṛttyā gater arthavattvam, yadi sukṛtam anuvarteta tadā tat-phala-bhogānantaram āvṛtīḥ syāt| evam saty anāvṛtti-śruti-virodho bhavati||29||

²⁹ kauṣītakī 1.4.

||3.3.30||

upapannas tal-lakṣaṇārthopalabdher lokavat||

brahmopāśakasya śarīra-viyoga-kāle sarva-karma-kṣaye'pi panthā upapannaḥ| kutaḥ? [param jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate, sa tatra paryeti jakṣan krīḍan ramamāṇaḥ](#) [chā.u. 8.12.2-3] ity-ādiṣu dehādi-sambandha-lakṣaṇārthopalabdheḥ yathā bhūpa-sevakasya bhaumārtha-siddhis tadvad, sa sthūla-śarīra-sarva-karma-kṣaye'pi vidyā-prabhāvāta-viśiṣṭa-sthāna-gamanārthaṁ sūkṣma-śarīram anuvartate, tad-viyogānantaraṁ yuktaṁ śruti-proktaṁ rūpaṁ vidvān prāpnaya brahma-bhāvāpanno bhavatīti bhāvaḥ||30||

|| adhikaraṇam 13||

||3.3.31||

aniyamaḥ sarveṣāṁ avirodhaḥ śabdānumānābhyām||

upakośala-vidyā-paścāgni-vidyādiṣu śrūyamānāgatis tad-vidyāvatām eveti niyamo na, kintu sa brahmopāśinām sarveṣāṁ yā hi gateḥ sarva-sādhāraṇatve sati, [ya evam etad vidur ye ceme'raṇye śraddhām satyam upāsate te'reiṣam abhisambhavanti](#) [chā.u. 5.10.1],

[agnir jyotir ahaḥ śuklaḥ ṣaṇmāsā uttarāyaṇam|](#)
[tatra prayātā gacchanti brahma brahma-vido janāḥ](#)|| [gītā 8.24]
ity-ādi-śruti-smṛtibhyām avirodhaḥ||31||

|| adhikaraṇam 14||

||3.3.32||

yāvad-adhikāram avasthitir ādhikārikāṇām||

vaśiṣṭhādīnām tv adhikāra-phala-karma-vaśād yāvad-adhikāram avasthitiḥ||32||

|| adhikaraṇam 15||

||3.3.33||

**akṣara-dhiyām tv avarodhaḥ sāmānya-tad-bhāvābhyām
aupasadavat, tad uktam||**

etad vai tad akṣaram gārgi brahmaṇā abhivadanti, asthūlam ananva-hrasvaṁ [br.ā.u. 3.8.8] ity akṣara-sambandhinīnām sthūlatvādi-dhiyām brahma-vidyāsu sarvāsu parigrahaḥ| kutaḥ? sarvatrākṣarasya brahmaṇaḥ pradhānasya samānatvād guṇānām ca sthūlatvādīnām tat-svarūpānusandhānāntar-bhāvāc ca| yathā, jāmādagnye’hīne puroḍāśinīṣūpaṣatsu sāmaveda-paṭhitasya mantrasyāgner vai hotram [pūrva-mīmāṃsā 1] ity-āder yājurvedakena svareṇa prayogaḥ kriyate, tad uktam guṇa-mukhya-vyatikrame tad-arthatvāt mukhyena veda-saṁyogaḥ [pūrva-mīmāṃsā 3.8.8] iti||33||

||3.3.34||

iyad āmananāt||

asthūlatvādi-viśeṣitaiḥ ānandādibhiḥ sarvotkrṣṭa-cintanād dhetoḥ iyad-ādikaṁ sarvatrānuvartanīyaṁ, pradhānānuvartino’pi sarva-karmatvādayaḥ yatroktās tatrānusandheyāḥ||34||

|| adhikaraṇam 16||

||3.3.35||

**antarā bhūta-grāmavat svātmano’
nyathā bhedānupapattir iti cen, nopadeśāntaravat||³⁰**

nanu brhad-āraṇyake, yat sāksād aparokṣād brahma, ya ātmā sarvāntaraḥ, taṁ me vyācakṣveti ity uṣasta praśne, yaḥ yaḥ prāṇena prāṇīti sa ta ātmā sarvāntaraḥ iti sa ta ātmā sarvāntaraḥ [br.ā.u. 3.4.1] iti dehādy-antaratvena pratyag-ātma-sambandhy-upadeśaḥ| tasyaiva prāṇāpānādi-hetutvāt|

³⁰ Two separate sūtras in most other editions.

tathaiva, [tatra yat sākṣād aparokṣād brahma, ya ātmā sarvāntaraḥ, taṁ me vyācakṣveti](#) [br.ā.u. 3.5.1] kahola-praśne, yo'sanāyāpipāse śokaṁ mohaṁ jarāṁ mṛtyum atyeti ity-ādi prativacanāṁ, tatra tu paramātmā viśaya upadeśa iti vidyā-bhedah| itarathā prativacana-bhedānupapattir iti cen, na, ubhayatra mukhyasyaiva sarvāntaryāmiṇaḥ praśne prativacanayor viśayatvāt| yathā satya-vidyāyām sataḥ paramātmanas tat-tad-guṇa-pratipādanāya, bhagavāns tv evam etad bravītu, bhūya eva mā bhagavān vijṣāpayatu [chā.u. 6.5.4] iti praśnasya, eṣo'ṇimaitadātmyam [idaṁ sarvaṁ tat satyaṁ](#) [chā.u. 6.8.7] iti prativacanasya cāvṛttir dṛśyate, tadvad atrāpi vedyasyāśanādy-atītatva-pratipādanāya praśna-prativacanāvṛttir upapadyate||35||

||3.3.36||

vyatihāro viśimṣanti hītaravat||

sarva-prāṇi-prāṇanādi-hetutvena jīvād vyāvṛttasya parasyānusandhānam uṣastavat kaholenāpri kāryam| tathāśanāyādy-atītatvena jīvād vyāvṛttasya kaholavad uṣastenāpi kāryam evam anyonyam anusandhāna-vyatyayaḥ| evaṁ sati jīvād brahma vyāvṛttaṁ bhavati| tato yājñavalkya-prativacanāny ubhayatraikaṁ sarvātmānam upāsyam viśimṣanti| yathā sad-vidyāyām ekam eva sad brahma sarvāṇi prativacanāni śiṣanti||36||

||3.3.37||

saiva hi satyādayaḥ||

saiva satya-śabdābhihitā, seyaṁ devataikṣata [chā.u. 6.3.2], tejaḥ parasyām devatāyām [chā.u. 6.8.6], iti prakṛtaiva khalu yathā, saumya madhu madhukṛto nistiṣṭhanti [chā.u. 6.9.1], ity-ādi paryāyeṣv anuvartate| aitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyam [chā.u. 6.8.7], iti prathama-paryāye paṭhitā eva satyādayaḥ sarveṣu paryāyeṣu upasamhriyate||37||

|| adhikaraṇam 17 ||

||3.3.38||

kāmādītaratra tatra cāyatanādibhyaḥ||

atha yad idam asmin brahma-pure daharam puṇḍarīkaṁ veśma| dahare'sminn antarākāśaḥ,
tasmin yad antas tad anveṣṭavyaṁ, tad vāva vijijṣāsītavyaṁ [chā.u. 8.1.1] ity upakramya, eṣa
ātmāpahata-pāpmā [chā.u. 8.1.6] ity-ādinā satyakāmatvādi-guṇavataś chāndogyē, sa vā eṣa
mahān aja ātmā, yo'yaṁ vijṣāna-mayaḥ prāṇeṣu, ya eṣo'ntar-hṛdaya ākāśas tasmiṣ chete,
sarvasya vaśī, sarvasyeśānaḥ [br̥.ā.u. 4.4.22] iti vaśitvādi-guṇavataḥ paramātmāna upāsyatvaṁ
vājasaneyake ca śrūyate| ihobhayatra vidyaikyam yataḥ satyakāmatvādi-vājasaneyike vaśitvādi
ca chāndogyē grahītavyaṁ| kutaḥ? āyatanādy-aviśeṣāt||38||

||3.3.39||

ādarād alopah||

ādarād āmnātānām satyakāmatvādīnām pratiṣedho nāsti| [neha nānāsti kiṣcana](#) [br̥.ā.u. 4.4.19] iti
pratiṣedhasyābrahmātmaka-padārtha-paratvāt||39||

||3.3.40||

upasthite'tas tad-vacanāt||

ukta-lakṣaṇayā brahmopāsanayā, brahmopāsampanne sarva-lokeṣu kāma-cāro bhavati| nanu
tat-tal-loka-prāpti-saṅkalpa-pūrvakaṁ tat-tat-sāadhanānuṣṭhānaṁ vinā kutaḥ sarvatra kāma-cāraḥ?
tatrocyate— upasampatter eve hetoph, param jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyata
[chā.u. 8.3.4], sa svarād bhavati tasya sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavati [chā.u. 7.25.2] iti
vacanāt||40||

|| adhikaraṇam 18||

||3.3.41||

tan-nirdhāraṇāniyamas tad-dṛṣṭeḥ pṛthag hy apratibandhaḥ phalam||

om ity etad akṣaram udgītham upāsīta [chā.u. 1.1.1] ity-ādi karmāṅgāśrayopāsanasya karmasv
aniyamaḥ| kutaḥ? tenobhau kuruto yaś caitad evaṁ veda yaś ca na veda [chā.u. 1.1.10] iti śrutau
tasyāniyamasya darśanāt| anupāsakasyāpi praṇavena karmāṅga-bhūtena karmaṇi

kartṛtva-śravaṇād upāsana-karmasv aniyatatvaṁ niścīyate| yataś ca karma-phalād upāsyasya
pṛthak phalaṁ, yad eva vidyayā karoti śraddhayopaniṣadā, tad eva vīryavattaraṁ bhavatīti
[chā.u. 1.1.10] ity upalabhyate||41||

|| adhikaraṇam 19 ||

||3.3.42||

pradānavad eva tad uktam||

daharasya guṇinas tad-guṇa-viśiṣṭatayā guṇa-cintane'pi cintanam āvartanīyam| yathā indrāya
rājṣe puroḍāśam ekādaśaka-pālam indrāyādhirājāyendrāya sva-rājṣe [yajurveda 2.3.6] iti
puroḍāśa-pradānavat| tad uktam, nānā vā devatā pṛthag-jṣānāt [saṅkarṣaṇa-kāṇḍa] iti||42||

|| adhikaraṇam 20 ||

||3.3.43||

liṅga-bhūyastvāt tad dhi balīyas tad api||

manaś cito vāk citaḥ prāṇaś citaś cakṣuś citaḥ karma cito'gni-citaḥ [] ity-ādi agnayaḥ yat
kiṣcemāni manasā saṅkalpayanti teṣāṁ eva sākr̥tir iti **tān haitān evaṁ-vide sarvadā sarvāṇi**
bhūtāni vicinvanty api svapate [tai.ā. 10.4] ity-ādir liṅgānāṁ bāhulyāt
vidyāmaya-kratv-aṅga-bhūtā eva| liṅga hi prakaraṇa balīyastad api śeṣa-lakṣaṇe uktam—
śruti-liṅga-vākya-prakaraṇa-sthāna-samākhyānām samavāye pāra-daurbalyam artha-viprakarṣāt
[jaimini-dharm-sūtra 3.3.13] iti||43||

||3.3.44||

pūrva-vikalpaḥ prakaraṇāt syāt kriyā mānasavat||

ataḥ pūrva-pakṣaḥ iṣṭakābhir agniṁ cinuta iti vihitasya kriyā-mayasya pūrvasyaivāyam vikalpaḥ
prakaraṇāt syāt| liṅgasyātrārthavāda-sṭhatvena balīyastvābhāvāt| uktā agnayaḥ kriyā-rūpā eva
mano-graḥaṁ grhṇāti itivat||44||

||3.3.45||

atideśāc ca||

teṣām ekaika eva tāvān yāvān asau pūrvaḥ iti pūrve'syāgner vīryam teṣv atidiṣyate, atas te kriyā-rūpā eva||45||

||3.3.46||

**vidyaiva tu tan-nirdhāraṇāt,
darśanāc ca||³¹**

siddhānte vidyātmakā eva te| kutaḥ? te haite vidyācid eva iti nirdhāraṇāt| atra, yeṣām aṅgino vidyā-maya-kratos te manasādhīyante manasā cīyante, manasaṣu grahāḥ, agrahyanta, manasā stuvanta, manasā śaṁsan yat kiṁ ca yajṣe karma kriyate ity-āḍau tad-aṅga-bhūta-vidyā-maya-kratu-pratīteś ca||46||

||3.3.47||

śruty-ādi-balīyastvāc ca na bādhaḥ||

te haite vidyācid eva iti nirdhāraṇāt||47||

||3.3.48||

**anubandhādibhyaḥ
praṣāntara-prṭhaktvavad dṛṣṭaś ca tad uktam||³²**

manaseṣu grahā agrhyante [jai.dha.sū. 3.5.21] ity-ādibhyaḥ stotra-śāstrādibhyo'nubandhebhyaḥ śruty-ādibhyaś ca vidyāmayāḥ kratuḥ prthag eva, śāṇḍilyādi-vidyāntara-prṭhaktvat| yathā sati vidhiḥ parikalpyate| dṛṣṭaś cānuvāda-sarūpe, yad eva vidyayā karoti ity āḍau kalpyamāno vidhiḥ, vacanāni tv apūrvatvāt ity coktaṁ ca||48||

³¹ Two separate sūtras in other editions.

³² Two separate sūtras in other editions.

||3.3.49||

na, sāmānyād apy upalabdher mṛtyuvan nahi lokāpattiḥ||

mānasa-graha-sāmānyād apy eṣām na kriyāmaya-kratv-aṅgatvaṃ, vidyā-rūpatvopalabdheḥ, sa eṣa evaṃ mṛtyur ya eṣa tasmin maṇḍale puruṣaḥ, agnir vai mṛtyuḥ ity agny-āditya-puruṣayor manaḥ sādṛśyena vaiṣamyāpagamaḥ, nahi loko gautamāgniḥ [jai.dha.sū. 3.5.21] ity agner lokāpattiḥ||49||

||3.3.50||

pareṇa ca śabdasya tādvidhyaṃ bhūyastvāt tv anubandhaḥ||

ayaṃ vāva loka eṣo’gnicit ity anantareṇa cāsyā śabdasya manaścid-ādy-agni-viśayasya tādvidhyaṃ, manaścid-ādīṣūpādeyānām agny-aṅgānām bhūyastvād bahutvāt teṣām kriyāgni-sannidhāv anubandhaḥ||50||

|| adhikaraṇam 21 ||

||3.3.51||

eka ātmanaḥ śarīre bhāvāt||

upāsana-velāyām baddhāvasthaḥ pratyag-ātmācintanīyaḥ śarīre tādṛśasyaivātmanaḥ sattvād ity eke||51||

||3.3.52||

vyatirekas tad-bhāva-bhāvitvān, na tūpalabdhivat||

baddhākārāt vilakṣaṇo muktākāraḥ pratyag ātmā, sādhanam kāle’nusandheyaḥ| tādṛg-arūpasyaiva muktau bhāvitvāt| dhyānānurūpa-paramātma-prāptivat||52||

|| adhikaraṇam 22 ||

||3.3.53||

aṅgāvabaddhās tu na śākhāsu hi prativedam||

om ity etad akṣaram udgītham upāsīta [chā.u. 1.2.1] ity evam ādyāḥ udgīthāṅga-pratibaddhā upāsanā na śākhāsv eva vyavasthitāḥ| api tu prativedam sarva-śākhāsv eva pratibaddhyante| yataḥ udgīthādi-śruter aviśeṣāt||53||

||3.3.54||

mantrādivad vāvirodhaḥ||

yathā kuṭarasi iti mantraḥ, yathā vā prayājāḥ tadvad anyatroktānām upāsanānām itaratra yogo'virodhaḥ||54||

|| adhikaraṇam 23||

||3.3.55||

bhūmnaḥ kratuvaj jyāyastvam, tathā hi darśayati||

vaiśvānara-vidyāyām samagropāsanasya praśastā yathā paurṇamāsādīnām sāṅgānām ekaḥ prayogaḥ, evam mūrdhā te vyapatisthan mām nāgamiṣye ity-ādikā pratyāṅgam upāsane doṣam bruvanti| samastopāsanasya praśastatām darśayati śrutiḥ||55||

|| adhikaraṇam 24||

||3.3.56||

nānā-śabdādi-bhedāt||

śāṇḍilya-vidyādīnām nānātvam, kutaḥ? tac-chabdādi-bhedāt||56||

|| adhikaraṇam 25||

||3.3.57||

vikalpo’viśiṣṭa-phalatvāt||

vidyā-bheda uktas tatrānuṣṭhāna-vikalpo’viśiṣṭa-phalatvāt||57||

||3.3.58||

**kāmyas tu yathā-kāmaṁ samucchīyeran na vā,
pūrva-hetv-abhāvāt||**

brahma-prāpti-vyatirikta-phalānuṣṭhāne’niyamo niyama-prayojaka-pūrvokta-hetv-abhāvāt||58||

|| adhikaraṇam 26||

||3.3.59||

aṅgeṣu yathāśraya-bhāvaḥ||

bahubhir liṅgaiḥ karmāṅgāśritānām udgīthādi-vidyānām niyamena karmasūpādānam ity ākṣipati|
udgīthādiṣv āśritānām vidyānām udgīthādivad aṅga-bhāvaḥ||59||

||3.3.60||

śiṣṭeś ca||

[udgītham upāsīta](#) iti śāsanāt copādāna-niyamaḥ||60||³³

||3.3.61||

³³ udgīthasya tātparityaṁ bhagavan-nāma-saṅkīrtane bhavatil praṇava-rūpa-bhagavan-nāmoccāraṇataḥ yajṣeṣu doṣā
dūrībhūtā santi, yathā aṣṭame śukrācāryo śrī-vāmanam—
mantratas tantrataś chidraṁ deśa-kālārha-vastutaḥ|
sarvaṁ karoti niśchidram anusaṅkīrtanaṁ tavall itil

samāhārāt||

hoṭṛśadanād dhaivāpi durudgītham anusamāharati [chā.u. 1.5.5] iti praṇavodgīthayor aikyena sampādanāc ca||61||

||3.3.62||

guṇa-sādhāranya-śruteś ca||

teneyam trayī vidyā vartate [chā.u. 1.1.9] iti guṇa-sādhāranya-śruteś ca||62||

||3.3.63||

na vā tat-saha-bhāvāśruteḥ||

nāṅgāśritānām vidyānām aṅgavat ṛtuṣūpādāna-niyamaḥ, ṛtvaṅga-bhāvāśravaṇāt||63||

||3.3.64||

darśanāc ca||

evam-viddha vai brahmā yajsam yajamānam sarvāmś ca rtvijo'bhirakṣati [chā.u. 4.17.10] iti śrutau vedanāniyatatā darśanāc ca||64||

(3.4)

caturthaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||3.4.1||

puruṣārtho'taḥ śabdād iti bādarāyaṇaḥ||

brahma-prāptir vidyātaḥ, [brahmavid āpnoti param](#) [tai.u. 2.1.1] ity-ādi-śabdād iti bhagavān bādarāyaṇo manyate||1||

||3.4.2||

śeṣatvāt puruṣārtha-vādo yathānyeṣv iti jaiminiḥ||

karmāṅga-bhūta-kartr-saṃskāra-dvāreṇa vidyāyāḥ karmāṅgatvaṃ kartuḥ karma-śeṣatvāt phala-śrutir artha-vādaḥ| yathā parṇa-mayī dravyādiṣv apāpa-śloka-śravaṇādi-phala-śrutiḥ,³⁴ tadvad iti jaiminir manyate||2||

||3.4.3||

ācāra-darśanāt||

[janako ha vai deho bahu-dakṣiṇena yajṣeneje](#) [bṛ.ā.u. 3.1.1] ity-ādi-śrutibhyo janakādīnām ācāra-darśanāt||3||

||3.4.4||

tac-chruteḥ||

³⁴ yathā anyeṣu dravya-saṃskāra-karmasu yasya parṇa-mayī juhūr bhavati na sa pāpaṃ ślokaṃ śṛṇoti [kṛ.ya.ve. 3.3.5.7]

yad eva vidyayā karoti śraddhayopaniṣadā tad eva vīryavattaram bhavati [chā.u. 1.1.10] iti vidyāyāḥ karmopayogitvasya śruteḥ||4||

||3.4.5||

samānvārambhaṇāt||

taṁ vidyā-karmaṇī samanvārabhete [br.ā.u. 4.4.2] iti vidyā-karmaṇoḥ sāhitya-darśanāc ca||5||

||3.4.6||

tadvato vidhānāt||

ācāryakulād vedam adhītya yathā vidhānam guroḥ karmātiśeṣeṇa abhisamāvṛtya, kuṭumbe śucau deśe svādhyāyam adhīyānaḥ [chā.u. 8.15.1] iti karma-vidhānāc ca||6||

||3.4.7||

niyamāt||

kurvann eveha karmāṇi jijīviṣec chataṁ samāḥ [īśa.u. 2] ity ādi niyamāc ca||7||

||3.4.8||

adhikopadeśāt tu bādarāyaṇasyaiva tad-darśanāt||

tatrocyate—jīvāt kartur adhikasya sarveśvarasya sarva-niyantur vedyatvenopadeśāt, puruṣārtho'taḥ [ve.sū. 3.4.1] iti bhagavato bādarāyaṇasya matam| eṣa sarveśvaraḥ [br.ā.u. 4.4.22], antaḥ-praviṣṭaḥ śāstā janānām [tai.ā. 3.11.10] sarvasyeśānaḥ taṁ tv aupaniṣadam puruṣaṁ prachāmi [br.ā.u. 3.9.26], sarve vedā yat padam āmananti [ka.u. 1.2.15] ity ādi darśanāt||8||

||3.4.9||

tulyaṁ tu darśanam||

vidyāyā akarmāṅgatve’pi, kim-arthā vayam adhyeṣyāmahe, kim-arthā vyaṁ yakṣyāmahe [?] ity-ādi-darśana-tulyam||9||

||3.4.10||

asārvatrikī||

yad eva vidyayā [ve.sū. 3.4.4] iti śrutir na sarva-viṣayā||10||

||3.4.11||

vibhāgaḥ śatavat||

taṁ vidyā-karmaṇī samanvārabhete [br.ā.u. 4.4.2] ity atra phala-dvaya-nimitta-śata-vibhāgataḥ vibhāgo jṣeyaḥ||11||

||3.4.12||

adhyayana-mātrataḥ||

ācārya-kulād vedam adhītya [chā.u. 8.15.1] ity atra tv adhyayana-mātravataḥ karma vidhīyate||12||

||3.4.13||

nāviśeṣāt||

niyama-vākyasyāpi niyamena vidvat viṣayakatvāyogāt||13||

||3.4.14||

stutaye’numatir vā||

vidyā-stutaye kurvann eveha karmāṇi [īśo. 2] iti karmānujṣā kriyate||14||

|| adhikaraṇam 2||

||3.4.15||

kāma-kāreṇa caike||

kiṁ prajāyā kariṣyāmo yeṣāṁ no'yam ātmāyaṁ loka [br.ā.u. 4.4.22] ity eke viduṣāṁ svecchayā gārhasṭhya-tyāgam ata evābhidhīyate||15||

||3.4.16||

upamardaṁ ca||

ata eva vidyayā karmopamardaṁ ca— kṣīyante cāśya karmāṇi tasmin dṛṣṭe parāvare [mu.u. 2.2.8] ity-ādinā paṭhanti||16||

||3.4.17||

ūrdhva-retaḥsu ca śabde hi||

ūrdhva-retaḥsu āśrameṣu vidyā-darśanāc ca tasyāḥ svātantryaṁ niścīyate| teṣu trayo dharma-skandhāḥ³⁵ ity-ādi-śabde dṛśyante||17||

||3.4.18||

parāmarśaṁ jaiminir acodanāc copavadati hi||

trayo dharma-skandhāḥ [chā.u. 2.23.1] ity ādau teṣāṁ āśramāṇāṁ anuvāda-mātraṁ vidhāyaka-śabdābhāvāt| **vīrahā vā eṣa devānāṁ yo'gnim udvāsayate** [tai. 1.11.1] ity āśramāntarāpavāda-śravaṇāc cāśramāntaram anuṣṭheyam iti jaiminiḥ||18||

³⁵ trayo skandhāḥ santi dharmasya— yajṣaḥ, adhyayanam, dānam cety ekaḥ, tapa iti dvitīyaḥ, brahmacaryaṁ saṁnyāsaś ceti tṛtīyaḥ.

||3.4.19||

anuṣṭheyam bādarāyaṇaḥ sām̐ya-śruteḥ||

gārhashtyenāśramāntarasyānuvāda-vāk̐ye tulyatva-śāstrāt anuṣṭheyam iti bhagavān bādarāyaṇo manyate||19||

||3.4.20||

vidhir vā dhāraṇavat||

vidhir evāsti yathādhiṣṭhāgnihotre śrūyate| aghas tāta samidham dhārayann anudraved upari devebhyo dhārayati iti vāk̐yam bhittvoparidhāraṇam apūrvatvāt vidhīyate, tadvat||20||

|| adhikaraṇam 2||

||3.4.21||

stuti-mātram upādānād iti cet, nāpūrvatvāt||

sa eṣa rasānām rasatamam [chā.u. 1.1.3] ity-ādi karmāṅgodgīthādi-stuti-mātram tat-sambandhitayā rasatamatvādir upādānād iti cen, na, aprāptatvād udgīthādiṣu rasatamatvādi-dṛṣṭi-vidhānam||21||

||3.4.22||

bhāva-śabdāc ca||

udgītham upāsīta [bṛ.ā.u. 6.5.6] ity-ādi vidhi-śabdāc ca||22||

|| adhikaraṇam 3||

||3.4.23||

pāriplavārtho iti cen, na, viśeṣitatvāt||

vedānteṣv ākhyāna-śrutayaḥ pāriplāvāsthā ity na mantavyam| [pāriplavam ācakṣīta](#) ity uktvā [manu vaivasvato rājā](#) [br.ā.u. 6.5.6] ity-ādīnā kāsāṣcid viśeṣitatvāc ca||23||

||3.4.24||

tathā caika-vākyopabandhāt||

evam sati, anyāsām draṣṭavyaḥ ity ādi vidhy-eka-vākya-tayopabandhāt tā vidyārthāḥ||24||

|| adhikaraṇam 4||

||3.4.25||

ataeva cāgnīndhanādy-anapekṣā||

[brahma-niṣṭho'mṛtatvam eti](#) [chā.u. 2.23.1] ity-ādi-śruter ūrdhva-retahsu agnīndhanādy-anapekṣā vidyā asti||25||

|| adhikaraṇam 5||

||3.4.26||

sarvāpekṣā ca yajñādi-śruter aśvavat||

tam etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti yajñena [br.ā.u. 4.4.22] ity ādi-śruter gamane'svavad vidyā svotpattau sādhana-bhūtāni sarvāṇi karmāṇy apekṣate||26||

|| adhikaraṇam 6||

||3.4.27||

**śama-damādy-upetaḥ syāt, tathāpi tu tad-vidhes tad-aṅgatayā
teṣām avaśyānuṣṭheyatvāt||**

brahma-jijṣāsor vidyāṅga-bhūta-svāśrama-karmaṇā vidyā-niṣpatti-sambhave'pi
śama-damādy-upetaḥ syāt| tasmād evaṁ-vic chānto dānta uparatas titikṣuḥ samāhito
bhūtvātmany evātmānam paśyati [br.ā.u. 4.4.23] iti vidyāṅgatayā śamādi-vidheḥ teṣām
avaśyānuṣṭheyatvāt||27||

|| adhikaraṇam 7||

||3.4.28||

sarvānnānumatiś ca prāṇātyaye tad-darśanāt||

na ha vā evaṁ-vidi kimcanānannam bhavati [chā.u. 5.2.1] iti sarvānnānujṣānam prāṇātyayāpattāv
eva prāṇātyaye cākrāyaṇo hībhyocchiṣṭam bhakṣaṇam kṛtavān tasya śrutau darśanāt||28||

||3.4.29||

abādhāc ca||

āhāra-śuddhau sattva-śuddhiḥ [chā.u. 7.26.2] ity asyābādhāc ca||29||

||3.4.30||

api smaryate||

jīvitātyayam āpanno yo' nnam atti yatas tataḥ|
lipyate na sa pāpena padma-patram ivāmbhasā|| [manu 10.204] iti smaryate ca||30||

||3.4.31||

śabdaś cāto'kāma-kāre||

ata eva tasmād brāhmaṇaḥ surām na pibet [kaṭha-saṁhitā] iti śabdo yatheṣṭācāra-nivṛttau
vartate||31||

|| adhikaraṇam 8||

||3.4.32||

vihiatvāc cāśrama-karmāpi||

yad vidyāṅgaṁ yajṣādi tadvad mumukṣuṇā cāśrama-karmatvenāpy anuṣṭheyam, yāvaj-jīvam
agnihotraṁ juhōti iti vihiatvāt||32||

||3.4.33||

sahakāritvena ca||

vidyā-sahakāritvenāpi vividiti yajṣena ity ādinā yajṣāder vihiatvān mumukṣuṇām apy
anuṣṭheyam saṁyoga-prthaktvo nobhayārthatva-sambhavāt||32||

||3.4.34||

sarvathāpi ta evābhaya-līṅgāt||

ubhayārthatayā te eva yajṣādayo bodhyāḥ| ubhaya-vairūpa-karma-pratyabhijñānāt||34||

||3.4.35||

anabhibhavaṁ ca darśayati||

[dharmeṇa pāpam apanudati](#) [mahā.nā.u. 79.7] iti śruti-prasiddhair yajṣādibhir eva
vidyābhibhava-hetu-bhūta-pāpāpanayanena vidyāyāḥ anabhibhavaṁ darśayati||35||

|| adhikaraṇam 9||

||3.4.36||

antarā cāpi tad-dr̥ṣṭeḥ||

āśramam antarāvartamānānām api vidyādhikāro'sti, raikvāder vidyā-niṣṭhatvasya darśanāt||36||

||3.4.37||

api smaryate||

japyenaiva tu saṁsidhyed brāhmaṇo nātra saṁśayaḥ|
kuryād anyan na vā kuryān maitro brāhmaṇa ucyate|| [manu 2.87]

iti teṣām api japādīnām vidyānugrahaḥ smaryate||37||

||3.4.38||

viśeṣānugrahaś ca||

janmāntarīyeṇāpi sādhana-viśeṣeṇa vidyānugrahaḥ smaryate ca— aneka-janma-saṁsiddhas tato
yāti parām gatim [gītā 6.45] iti||38||

||3.4.39||

atas tv itaraj-jyāyo liṅgāc ca||

antarāla-vartitvād āśrama-vartitvaṁ jyāyaḥ| [anāśramī na tiṣṭheta](#)³⁶ iti liṅgāc ca||39||

|| adhikaraṇam 10||

||3.4.40||

³⁶ anāśramī na tiṣṭheta dinam ekam api dvijaḥ|
saṁvatsaram anāśramī sthitvā kṛcchamekaṁ caret||

tad-bhūtasya tu nātad-bhāvo jaiminer api niyamāt tad-rūpābhāvebhyaḥ||

prāptordhva-reto-bhāvasyābhāvas tu nopapadyate iti jaiminir api sammataṁ vacanābhāvān
nimittābhāvāc chiṣṭhācārābhāvāc ca||40||

||3.4.41||

na cādhikārikam api patanānumānāt tad-ayogāt||

adhikāra-lakṣaṇe nirṇītaṁ, prāyaścittaṁ naiṣṭhikasya na sambhavati, tasya tad-ayogāt|

ārūḍho naiṣṭhikam dharmam yas tu pracyavate punaḥ|
prāyaścittaṁ na paśyāmi yena śudhyet sa ātmahā|| iti smṛteḥ||41||

||3.4.42||

upapūrvam api tv eke bhāvam aśanavat tad uktam||

eke tu naiṣṭhikasya brahmacarya-cyavanam upapātakam atas tatra prāyaścittaṁ manyete
upakurvāṇavat tasya brahmacāritvāviśeṣāt madhv-aśanādivat| tad uktam— uttareṣāṁ avirodhī
iti||42||

||3.4.43||

bahis tūbhayathāpi smṛter ācārāc ca||

naiṣṭhikādīnām svāśrama-pracyuter mahā-pātakatvam upapātakatvaṁ vā| astu ubahyathāpi te
brahma-vidyādhikārāt bahirbhūtāḥ, [prāyaścittaṁ na paśyāmi yena śudhyet sa ātmahā](#)|| iti smṛteḥ
śiṣṭācārāc ca||43||³⁷

³⁷ asya hetoḥ kali-kāle kevalam gṛhasthāśramāḥ sādhyāḥ, yathā bhaviṣya-purāṇe—
āśramāṇām kalāv eko gṛhamedho viśiṣyatel
yuga-svabhāvāt prāyo’ne duḥsādhyā hy alpa-medhasāṁ||
miṣṭānna-kāmair alpajṣair lopair vaścakaiḥ kalaul
jṣāna-vairāgya-hīnais tu sannyāso’staṁ gamiṣyatill itil

|| adhikaraṇam 11 ||

||3.4.44||

svāminaḥ phala-śruter ity ātreyaḥ||

karmāṅgāśritam upāsanam yajamāna-kartṛka ity ātreyaḥ| **yad eva vidyāyā** [chā.u. 1.1.10] iti phala-śruteḥ||44||

||3.4.45||

ārtvijyam ity auḍulomis tasmai hi parikriyate||

karmānāśritam upāsanam ṛtvik-kartṛkam tasmai karmaṇe krītatvāt phalasya yajamānāśrayam||45||

||3.4.46||³⁸

sahakāryantara-vidhiḥ pakṣeṇa tṛtīyaṁ tadvato vidhyādivat||

tasmād brāhmaṇaḥ pāṇḍityaṁ nirvidya bālyena tiṣṭhāset| bālyam ca pāṇḍityaṁ ca nirvidyātha munih [br̥.ā.u. 3.5.1] ity atra manana-śīle mauna-pada-pravṛtti-sambhave’pi pakṣeṇa

bhayaṁ pramattasya vaneṣv api syād
yataḥ sa āste saha-ṣaṭ-sapatnaḥ|
jīṭendriyasyātmā-rater budhasya
gṛhāśramaḥ kiṁ nu karoty avadyam|| [bhā.pu. 5.1.17]

adya nimnokta-saṁnyāsa-praṇāli svapna-līlā-mātram—

pāṇih pātraṁ pavitraṁ bhramaṇa-parigataṁ bhaikṣyam akṣayam annaṁ
vistūrṇaṁ vastram āśā-daśakam acapalaṁ talpam asvalpam urvīm|
yeṣāṁ niḥsaṅgatāṅgī-karaṇa-pariṇata-svānta-santoṣiṇas te
dhanyāḥ saṁnyasta-dāinya-vyatikara-nikarāḥ karma nirmūlayantill [vairāgya-śataka 99]

³⁸ anyeṣu saṁskaraṇeṣu, śruteś ca iti pṛthak-sūtro’tra prāpyate.

prakṛta-manana-śīle prayoga-darśanāt pāṇḍitya-bālyor apekṣayā tṛtīyaṁ sahakāry-antaraṁ
maunaṁ vidhīyate yajṣādivat śamādivac ca||46||

||3.4.47||

kṛtsna-bhāvāt tu gr̥hiṇopasaṁhāraḥ||

sa khalv evaṁ vartayan yāvad-āyusaṁ brahma-lokam abhisampadyate, na ca punar āvartate
[chā.u. 8.15.1] iti gr̥hiṇopasaṁhāraḥ sarvāśrama-dharma-sad-bhāvāt
sarva-dharma-pradarśanārthaḥ||47||

||3.4.48||

maunavad itareṣāṁ apy upadeśāt||

tathaiva tasmin vākye'pi maunopadeśaḥ sarva-dharma-pradarśanārthaḥ| maunopadeśavata trayo
dharma-skandhāḥ [chā.u. 2.23.1] ity ādinā sarvāśrama-dharmopadeśāt||48||

|| adhikaraṇam 13||

||3.4.49||

anāviṣkurvann anvayāt||

pāṇḍitya-sva-māhātmyādy-anāviṣkurvan bālyena nirahaṅkāra-bhāvena vartet|
tasyaivānvaya-sambhavāt||49||

|| adhikaraṇam 14||

||3.4.50||

aihikam aprastuta-pratibandhe tad-darśanāt||

asati pratibandhe aihikaṁ vidyā janma, tasmin satyāmuṣmikaṁ mṛtyu-proktāṁ nāciketo'tha
labdhvā vidyām iti tad-darśanāt||50||

|| adhikaraṇam 15 ||

|| 3.4.51 ||

evaṁ mukti-phalāniyamas tad-avasthāvadhr̥teḥ ||

tathā mukti-phalā niyamaḥ, tasya [tāvad eva ciraṁ](#) iti vacanāt || 51 ||

(4)
caturtho'dhyāyaḥ

(4.1)

prathamah pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||4.1.1||

āvṛttir asakṛd upadeśāt||

asakṛt sādhanāvṛttiḥ kartavyāḥ, śrotavyo mantavyo nididhyāsitavyaḥ [bṛ.ā.u. 4.4.5], ity ādi
brahma-darśanāyopadeśāt||1||

||4.1.2||

liṅgāc ca||

abhyāsa-yogena tato mām icchāptuṁ dhanaṣjaya [gītā 12.9] ity ādi smrteś ca||2||

|| adhikaraṇam 2 ||

||4.1.3||

ātmeti tūpagacchanti grāhayanti ca||

eṣa me ātmā [bṛ.ā.u. 3.4.1] iti pūrve upagacchanti, eṣa te ātmā [bṛ.ā.u. 3.7.3] iti śiṣyān upadiśanti|
ato mumukṣuṇā parama-puruṣaḥ svasyātmātvena dhyeyaḥ||3||

|| adhikaraṇam 3 ||

||4.1.4||

na pratīke na hi sah||

pratīke tv ātmānusandhānaṁ na kāryaṁ, na sa upāsitur ātmā||4||

||4.1.5||

brahma-dr̥ṣṭir utkarṣāt||

mana-ādaḥ brahma-dr̥ṣṭir yuktaiva, na tu brahmaṇi mana-ādi-dr̥ṣṭiḥ brahmaṇa utkarṣāt||5||

|| adhikaraṇam 4||

||4.1.6||

ādityādimatayaś cāṅga upapatteḥ||

ya evāsau tapati tam udgītham upāsīta [chā.u. 1.3.1] ity-ādy-upāsaneṣu udgīthādiṣv
ādityādi-matayaḥ kartavyāḥ, ādityāder utkarṣopapatteḥ||6||

|| adhikaraṇam 5||

||4.1.7||

āsīnaḥ sambhavāt||

āsīna evopāsanam anutiṣṭhet tasyaiva tat-sambhavāt||7||

||4.1.8||

dhyānāc ca||

upāsanasya dhyāna-rūpatvād āsīna eva tad anutiṣṭhet||8||

||4.1.9||

acalatvaṃ cāpekṣya||

[dhyāyatīva pṛthivī](#) [chā.u. 7.6.1] ity atra calatvam apekṣyadhyāyasi prayogo vartate| ata āsīna evopāsanam anuṭiṣṭhet||9||

||4.1.10||

smaranti ca||

[śucau deśe pratiṣṭhāpya](#) [gītā 6.11] ity ādi smaranti ca||10||

||4.1.11||

yatraikāgrato tatrāviśeṣāt||

yatra cittaikāgraṃ tatropāsīta, tad-atirikta-deśādi-viśeṣāśravaṇāt||11||

|| adhikaraṇam 6||

||4.1.12||

ā prayāṇāt tatrāpi hi drṣṭam||

upāsanam āprayāṇāt kāryam, yatas tatrāpi [sa khalv evaṃ vartayan yāvad āyusaṃ](#) [chā.u. 8.15.1] ity ādau tad drṣṭam||12||

|| adhikaraṇam 7||

||4.1.13||

tad-adhigama uttara-pūrvāghayor aśleṣa-vināśau tad-vyapadeśāt||

viduṣa uttara-pūrvayor aghayor aśleṣa-vināśau bhavataḥ| kutaḥ? [evam-vidi pāpaṁ karma na śliṣyate](#) [chā.u. 4.14.3], [asya sarve pāpmānaḥ pradūyante](#) [chā.u. 5.14.3] iti vyapadeśāt||13||

|| adhikaraṇam 8||

||4.1.14||

itarasyāpy evam asaṁśleṣaḥ pāte tu||

puṇyasya kāmya-karmaṇo’pi aghavan mukti-virodhitvād uttarasyāśleṣaḥ, pūrvasya vināśa eva| uttara-pūrvayor aśleṣa-vināśānantaram deha-pāte sati muktir eva||14||

|| adhikaraṇam 9||

||4.1.15||

anārabdha-kārya eva tu pūrve tad-avadheḥ||

vidyā-prāptau pūrve pāpa-puṇye apravṛtta-phale eva kṣīyate| kutaḥ? tasya tāvad eva ciraṁ yāvanna vimokṣye’tha sampatsye [chā.u. 6.14.2] iti śarīra-pātāvadhi-śravaṇāt||15||

|| adhikaraṇam 10||

||4.1.16||

agnihotrādi tu tat-kāryāyaiva tad-darśanāt||

vidyayāgnihotra-tapa-dānādī svāśrama-karmaṇāṁ nivṛtti-śaṅkā nāsti| vidyopāsakatvād anuṣṭheyāny eva| yajṣādi-śrutau teṣāṁ vidyotpādakatvaṁ darśanāt||16||

||4.1.17||

ato’nyāpi hy ekeṣāṁ ubhayoḥ||

asmāt prāpti-viṣayāt karmaṇo vidyotpādakādi rūpād anyāpy alabdha-viṣayākṛtyāsti| tad-viṣayam ekeṣāṁ, [suhṛdaḥ sādhu-kṛtyāṁ dviṣantaḥ pāpa-kṛtyām](#) ity ubhayoḥ puṇya-pāpayor vibhāga-vacanam||17||

||4.1.18||

yad eva vidyayeti hi||

karmaṇaḥ prabalaṭva-sūcanārtham idam ucyate— yateva vidyayā iti||18||

||4.1.19||

bhogena tv itare kṣapayitvā sampadyate||

vidvān ārabdha-kārye tu sukr̥ta-duṣkṛte bhoge kṣapayitvā brahma sampadyate||19||

|| prathama-pādaḥ samāptaḥ||

(4.2)

dvitīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||4.2.1||

vān manasi darśanāc chabdāc ca||

vān manasi sampadyate iti vāg-indriyasya manasi saṁyoga-rūpā sampattir ucyate| vāg-indriye uparate'pi manaḥ-pravṛtti-darśanāt, vān manasi sampadyate iti śabdāc ca||1||

||4.2.2||

ataeva sarvāṅy anu||

vācam anusarvāṅy apīndriyāṇi manasi sampadyate tathā darśanāt, indriye manasi sampadyamāne iti darśanāt||2||

|| adhikaraṇam 2 ||

||4.2.3||

tan-manaḥ-prāṇa uttarāt||

tac ca prāṇena saṁyujyate||3||

|| adhikaraṇam 3 ||

||4.2.4||

so'dhyakṣe tad-upagamādibhyaḥ||

so'dhyakṣe tad-upagamādibhyaḥ||4||

|| adhikaraṇam 4||

||4.2.5||

bhūteṣu tac-chruteḥ||

sā ca jīva samyuktasya tejaḥ sahiteṣu bhūteṣu bhavati, pṛthivī-mayaḥ āpo-mayaḥ vāyu-mayaḥ ākāśa-mayaḥ tejo-mayaḥ iti saṣcarato jīvasya sarva-bhūta-mayatva-śravaṇāt||5||

||4.2.6||

naikasmin darśayato hi||

ekasmin s;a na sambhavati, [tāsām trivṛttam ekaikām karavāṇi](#) [chā.u. 6.3.2] nānā-vīryāḥ pṛthag-bhūtāḥ, tatas te samhatim vinānāśaknuvan prajāḥ sraṣṭum asamāgamya kṛtsnaśaḥ iti śruti-smṛti ekaikasya kāryākṣamatvaṁ darśayataḥ||

|| adhikaraṇam 5||

||4.2.7||

samānā cāsṛty-upakramād amṛtatvaṁ cānupoṣya||

śataṁ caikā ca hṛdayasya nāḍyās
tāsām mūrdhānam abhiniḥsṛtaikā|
tayordhvam āyann amṛtatvam eti
viṣvag anyā utkramaṇe bhavanti [chā.u. 8.6.6, ka.u. 2.3.16]

iti nāḍī-viśeṣeṇa viduṣo'pi utkrāmya gatiḥ śrūyate| evaṁ hi viduṣo
nāḍī-praveśa-lakṣaṇa-gaty-upakramād prāg utkrāntiḥ samānaiva| yat tu,

yadā sarve pramucyante kāmā ye'sya hṛdi śritāḥ|
atha martyo'mṛto bhavaty atra brahma samaśnute|| [ka.u. 2.3.16]

iti viduṣi ihaivāmṛtatvaṁ śrūyate| tadendriyādi-sambandham
adagdhvaivottara-pūrvāghāśleṣa-vināśa-lakṣaṇam upapadyate||7||

||4.2.8||

tad ā-pīteḥ saṁsāra-vyapadeśāt||

tad amṛtatvaṁ deha-sambandham adagdhvaiva bodhyam| kutaḥ? tasya tāvad eva ciraṁ yāvan na
vimokṣye'tha sampatsye [chā.u. 6.14.2] ity āvirmukteḥ saṁsāra-vyapadeśāt||8||

||4.2.9||

sūkṣma-pramāṇataś ca tathopalabdheḥ||

sūkṣmaṁ śarīram anuvartate, [viduṣas taṁ prati brūyāt satyaṁ brūyāt](#) [kau.u. 1.8] iti pramāṇatas
tad bhāvopalabdheḥ||9||

||4.2.10||

nopamārdenātaḥ||

ataḥ, [atha martyo'mṛto bhavati](#) iti deha-sambandhopamardenāmṛtatvaṁ vadati||10||

||4.2.11||

asyaiva copapatter uṣmā||

sthūla-dehe sūkṣma-dehasyaiva dharma-bhūtaḥ uṣmopalabhyate| tasminn asati tad-anupalabdher
ity upapatteḥ||11||

||4.2.12||

pratiśedhād iti cen, na, śārīrāt|| spaṣṭo hy ekeṣām||³⁹

³⁹ Two separate sūtras in other editions.

athākāmayamāno yo'kāmo niškāma āptakāma ātmakāmo bhavati na tasya prāṇā utkrāmanti [bṛ.ā.u. 4.4.6] iti pratiṣedhāt viduṣa utkrāntir anupapanneti cen, nāyaṃ virodhaḥ, yato'yaṃ prāṇānāṃ utkrānti-pratiṣedhāt viduṣaḥ prakṛtāc charīrāt tasmāt prāṇā utkrāmanti iti spaṣṭa ekaiṣāṃ pāṭhe| tasmād eva teṣāṃ utkrānti-pratiṣedhaḥ śrūyate||12||

||4.2.13||

smaryate ca||

sanniruddhas tu tenātmā sarveṣv āyataneṣu vai|
jagāma bhittvā mūrdhānaṃ divam abhyutpapāta ha|| [mahābhārata?]

iti viduṣa utkrāntiḥ smaryate||13||

||4.2.14||

tāni pare tathā hy āha||

tejaḥ-prabhṛti bhūta-sūkṣmāṇi parasmin sampadyate| [tejaḥ parasyām devatāyām](#) ity āha śrutih||14||

|| adhikaraṇam 7||

||4.2.15||

avibhāgo vacanāt||

teṣāṃ vāg-ādi bhūta-sūkṣmāṇāṃ pare'vibhāgas tādātmyāpattiḥ, [bhidyante cāsāṃ nāma-rūpe puruṣa ity evaṃ procyate](#) iti vacanāt||15||

|| adhikaraṇam 8||

||4.2.16||

**tad-oko'gra-jvalanaṃ tat-prakāśita-dvāro vidyā-sāmarthyāt
tac-cheṣa-gaty-anusmṛti-yogāc ca hārdānugṛhītaḥ śatādhikayā||**

śataṃ caikā ca hṛdayasya nāḍyās
tāsāṃ mūrdhānam abhiniḥsṛtaikā|
tayordhvam āyann amṛtatvam eti [chā.u. 8.6.6, ka.u. 2.3.16]

iti śruty-uktā nāḍī vartate| tām vidyā-sāmarthyāt tac-cheṣa-gaty-anusmṛti-yogāc ca prasannena
vedyenānugrahīto yadā bhavati tatas tasyoko hṛdayam agra-jvalanaṃ bhavati, tadā
parameśvara-prakāśita-dvāras tām viditvā vidvān tayā niṣkrāmati||16||

|| adhikaraṇam 9||

||4.2.17||

raśmy-anusārī||

vidvān mūrdhanyayā nāḍyā niṣkramya sūrya-raśmīn anusāry evordhvam gacchati, [tair eva
raśmibhiḥ](#) [chā.u. 8.3.5] ity avadhāraṇāt||17||

|| adhikaraṇam 10||

||4.2.18||

**niśi neti cen, na,
sambandhasya yāvad-deha-bhāvitvād darśayati ca||**

niśi mṛtasya viduṣo na prāptir iti na vācyam| yāvat deha-bhāvi-karma-sambandhāpagamāt tasya
tat-prāptiḥ syād eva, [tasya tāvad eva ciraṃ yāvan na vimokṣe'tha sampatsye](#) [chā.u. 6.14.2] iti
śruteḥ||18||

|| adhikaraṇam 11||

||4.2.19||

ataś cāyane’pi dakṣiṇe||

ukta-hetor dakṣiṇāyane’pi mṛtasya viduṣo brahma-prāptiḥ||19||

||4.2.20||

yoginaḥ prati smaryate smārte caite||

yatra kāle tv anāvṛttiḥ [gītā 8.23] ity ādinā ca yoginaḥ prati sṛti-dvayaṁ smaryate| te caite smaraṇārhe’to na kāla-viśeṣa-niyamaḥ⁴⁰||20||

|| iti dvitīya-pādaḥ samāptaḥ||

⁴⁰ naite sṛti pārtha jānan yogī muhyati kaścana|
tasmāt sarveṣu kāleṣu yoga-yukto bhavārjunall [gītā 8.27]

(4.3)

tr̥tīyaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||4.3.1||

arcir-ādinā tat prathiteḥ||

eka eva mārgo'rcir-ādir jṣeyo'stenaiva vidvāmso gacchanti| nārciṣam evābhisambhavanti,
arciṣo'har ahna āpūryamāṇa-pakṣam, āpūryamāṇa-pakṣādyān ṣaḍ-udaṇṇeti māsāms tān,
māsebhyaḥ saṁvatsaraṁ, saṁvatsarād ādityam, ādityāc candramasaṁ, candramaso vidyutaṁ, tat
puruṣo'mānavaḥ sa enān brahma gamayati, eṣa deva-patho brahma-pathaḥ, etena
pratipadyamānā imaṁ mānavam āvartaṁ nāvartanta [chā.u. 4.15.5] iti chāndogye|

te'rcir abhisambhavanty arciṣo'ho'hna āpūryamāṇa-pakṣam āpūryamāṇa-pakṣādyān ṣaṇ-māsān
udaṇṇ āditya eti māsebhyo deva-lokaṁ deva-lokād ādityam ādityād vaidyutaṁ tān vaidyutān
puruṣo mānasa etya brahma-lokān gamayati [br̥.ā.u. 6.2.15] iti br̥had-āraṇyake'nya-prāpi tathaiva
prasiddheḥ||1||

|| adhikaraṇam 2 ||

||4.3.2||

vāyum abdād aviśeṣa-viśeṣābhyām||

chāndogya-śruti-paṭhitāt saṁvatsarāt ūrdhvam ādityāt pūrvam agni-lokam āgacchati| sa
vāyu-lokam iti kauṣītaki-śruty-uktām vāyum abhisambhavanti aviśeṣa-viśeṣābhyām, agni-lokam
āgacchati sa vāyu-lokaṁ [kauṣītaki 1.3] ity atra vāyur aviśeṣaṇīya-diṣṭatvāt, tasmai tatra vijihīte,
tathā ratha-cakrasya khaṁ tena sa ūrdhvam ākramate, sa āgacchati [br̥.ā.u. 5.10.1] ity atra
viśeṣāvagamāc ca||2||

|| adhikaraṇam 3 ||

||4.3.3||

taḍito'dhi varuṇaḥ sambandhāt||

sa etaṁ deva-yānaṁ panthānam āsādyāgni-lokaṁ āgacchati sa vāyu-lokaṁ sa varuṇa-lokaṁ sa āditya-lokaṁ sa indra-lokaṁ sa prajāpati-lokaṁ sa brahma-lokaṁ [kauṣītaki 1.3] iti kauṣītaki-śruty-ukto, varuṇaś candramaso vidyutam [chā.u. 4.15.5] iti chāndogya-śruty-ukta-vidyut upari-tejo vidyut varuṇa-sambandhāt, indra-prajāpatī ca tad-agre yojyau||3||

|| adhikaraṇam 4||

||4.3.4||

ātivāhikās tal-liṅgāt||⁴¹

arcir-ādayogaṁ tṛṇāṁ gamayitāraḥ, sa etān brahma gamayati [chā.u. 4.15.5] ity amānavasya gamayatṛtva-śravaṇāt pūrveṣāṁ api gamayitṛtvaṁ gamyate||4||

||4.3.5||

vaidyutenaiva tatas tac-chruteḥ||

vidyuta upariṣṭād amānavenenaina vidvān nīyate varuṇādayas tu sāhityenopakārakāḥ||5||

|| adhikaraṇam 6||

||4.3.6||

kāryaṁ bādarir asya gaty-upapatteḥ||

⁴¹ This sūtra is followed by another in most editions: *ubhaya-vyāmohāt tat-siddheḥ*.

arcir-ādi-gaṇaḥ kārya-brahma tad-upāsakān nayati, kārasya brahmaṇa eva gaty-upapatter iti
bādarir manyate||6||

||4.3.7||

viśeṣitatvāc ca||

teṣu brahma-lokeṣu parāḥ parāvato vasanti tasmin vasanti [bṛ.ā.u. 6.2.15] iti
loka-śabda-bahu-vacanābhyāṁ viśeṣitatvāc ca||7||

||4.3.8||

sāmīpyāt tu tad-vyadeśaḥ||

sāmīpyāt tu tad-vyadeśa upapadyate||8||

|| adhikaraṇam 7||

||4.3.9||

kāryātyaye tad-adhyakṣeṇa sahātaḥ param abhidhānāt||

kārya-brahma-loka-nāśe kārya-brahmaṇā saha kārya-brahmaṇaḥ paraṁ prāpnoti— [te](#)
[brahma-loke tu parānta-kāle parāmṛtāt parimucyanti sarve](#) [ma.nā.u.] ity abhidhānāt||9||

||4.3.10||

smṛteś ca||

[brahmaṇā saha te sarve samprāpte pratisaṁcare|](#)
[parasyānte kṛtātmānaḥ praviśanti paraṁ padam||](#) [kū.pu. 1.12.269]

iti smṛteś caktārtho'vagamyate||10||

||4.3.11||

param jaiminir mukhyatvāt||

param brahma nayati, etān brahma gamayati iti brahma-śabdasya parasmin mukhyatvāt||11||

||4.3.12||

darśanāc ca||

param jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate [chā.u. 8.14.1] iti para-prāpyatva-darśanāc ca||12||

||4.3.13||

na ca kārye pratyabhisandhiḥ||

prajāpateḥ sabhām veśma prapadye [chā.u. 8.14.1] ity ayaṁ prāpteḥ saṅkalpaḥ kārya-brahma-viṣayako na, kintu paramātma-viṣayakaḥ, tasyaivādhikārāt||13||

||4.3.14||

apratīkālambanān nayatīti bādarāyaṇa ubhayathādoṣāt tat-kratús ca||

arcir-ādi gaṇaḥ pratīkālambana-vyatiriktān para-brahmopāsakān brahmātmakatayākṣara-svarūpopāsakāṁś ca param brahma nayati| kutaḥ? ubhayathā doṣāt| kāryopāsakān nayati ity atra, *asmāc charīrāt samutthāya param jyotir upasampadya* [chā.u. 8.12.3] ity ādi-śruti-vyākopaḥ syāt| paropāśīnān eva nayatīti niyame tu, *tad ya itthaṁ viduḥ, ye ceme'raṇye śraddhā tapa ity upāsate, te'reiṣam abhisambhavanti* [chā.u. 5.10.1] iti śruti-vyākopaḥ syāt| tasmād yathā-kratur asmiṁl loke puruṣo bhavati, tathetaḥ pretya bhavati [chā.u. 3.14.1] ity ādi-śrutes tat kratuḥ tathaiva prāpnotīti siddhānto bhagavān bādarāyaṇo manyate||14||

||4.3.15||

viśeṣaṁ ca darśayati||

yāvan nāmno gataṁ tatrāśya yathā-kāma-cāro bhavati [chā.u. 7.1.5] ity ādikā śrutiḥ
pratīkopāsakasya gaty-anapekṣaṁ phala-viśeṣaṁ ca darśayati||15||

|| iti tṛtīya-pādaḥ samāptaḥ||

(4.4)

caturthaḥ pādaḥ

|| adhikaraṇam 1 ||

||4.4.1||

sampadyāvirbhāvaḥ svena śabdāt||

jīvo arcir-ādikena mārgeṇa paraṁ sampadya svābhāvikena rūpeṇāvirbhavati, [param jyotir upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate](#) [chā.u. 8.12.3] iti vākyena pratipādyate, sveneti śabdāt||1||

||4.4.2||

muktaḥ pratiṣṇānāt||

bandhāt vimukta evātra svena rūpeṇābhiniṣpadyate ity ucyate| kutaḥ? ya ātmā apahata-pāpmā ity upakramya, [etaṁ tv eva te bhūyo’nuvyākhyāsyāmi](#) [chā.u. 8.9.3] iti pratiṣṇānāt||2||

||4.4.3||

ātmā prakaraṇāt||

ātmaivāvirbhūta-svarūpaḥ, tat-prakaraṇāt||3||

|| adhikaraṇam 2 ||

||4.4.4||

avibhāgena drṣṭatvāt||

muktaḥ parasmād ātmānam bhāgāvirodhinā avibhāge nānubhavati| tattvasya tadānīm aparokṣato
dṛṣṭatvāt| śāstrasyāpy evaṁ dṛṣṭatvāt||4||

|| adhikaraṇam 3||

||4.4.5||

brāhmeṇa jaiminir upanyāsādibhyaḥ||

apahata-pāpmatvādi-brāhmeṇa guṇena yuktaḥ pratyag-ātmā'virbhavati| jaiminir manyate|
dahara-vākye brahma sambandhitayā śrutānām apahata-pāpmatvādīnām prajāpati-vākye
pratyag-ātma-sambandhitayāpy upanyāsādinā jakṣaṇādibhyaś ca||5||

||4.4.6||

citi tan-mātreṇa tad-ātmakatvād ity auḍulomiḥ||

brahmaṇi cid-rūpe upasannaḥ pratyag-ātmā cin-mātreṇa rūpeṇāvirbhavati, [prajṣāna-ghana eva](#)
[br.ā.u. 4.5.13] iti tasya tad-ātmakatva-śravaṇāt ity auḍulomir manyate||6||

||4.4.7||

evam apy upanyāsāt pūrva-bhāvād avirodhaṁ bādarāyaṇaḥ||

vijṣāna-mātra-svarūpatva-pratipādanā saty api apahata-pāpmatvādimad vijṣāna-svarūpāvirbhāvād
avirodhaṁ bhagavān bādarāyaṇo manyate| kutaḥ? mukta-jīva-sambandhitayā
apahata-pāpmatvādi upanyāsāt||7||

|| adhikaraṇam 4||

||4.4.8||

saṅkalpād eva tac-chruteḥ||

muktasya saṅkalpād eva pitrādi-prāpteḥ| kutaḥ? [sa yadi pitṛ-loka-kāmo bhavati, saṅkalpād evāsyā pitarāḥ samuttiṣṭhanti](#) [chā.u. 8.2.1] iti tad-abhidhāna-śruteḥ||8||

|| adhikaraṇam 5 ||

||4.4.9||

ata evānanyādhipatiḥ||

para-brahmātmako muktaḥ, āvirbhūta-satya-saṅkalpatvād eva ananyādhipatir bhavati, [sa svarāṭ bhavati](#) [chā.u. 7.25.2] iti śruteḥ||9||

||4.4.10||

abhāve badarir āha hy evam||

muktasya śārīrādy-abhāvaṁ bādarir manyate| yataḥ aśārīraṁ vāva santaṁ na priyāpriye spṛṣataḥ [chā.u. 8.12.1] iti śrutis tathaivāha||10||

||4.4.11||

bhāvaṁ jaiminir vikalpāmananāt||

tac charīrādi-bhāvaṁ jaiminir manyate| kutaḥ? sa ekadhā bhavati tridhā bhavati [chā.u. 7.26.2] ity-ādi vaivadyāmananāt||11||

||4.4.12||

dvādaśāhavad ubhaya-vidhaṁ bādarāyaṇo'taḥ||

saṅkalpād eva śārīratvam aśārīratvaṁ ca muktasya bhagavān bādarāyaṇo manyate| dvādaśāhasya yathā, dvādaśāham ṛddhi-kāmā upeyuḥ dvādaśāhena prajā-kāmaṁ yājayet iti satratvamahinatvaṁ ca bhavati, tadvat||12||

||4.4.13||

tanv-abhāve sandhyavad upapatteḥ||

sva-srṣṭa-śārīrādy-abhāve svapnavat srṣṭa-śārīrādinā mukta-bhogopapatteḥ śārīrāder mukta-srjyadvāṇiyamaḥ||13||

||4.4.14||

bhāve jāgradvat||

sva-srṣṭa-śārīrādi-bhāve'pi muktasya bhagaval-līlā-rasa-bhogopapatteḥ kadācid bhagaval-līlānusāriṇā sva-saṅkalpenāpi srjati||14||

||4.4.15||

pradīpavad āveśas tathā hi darśayati||

prabhāyā dīpasyeva jñānena dharma-bhūtena jīvasyāneka-śārīreṣv aveśo bhavati, [sa cānantyāya kalpate](#) [śve.u. 5.9] iti śrutis tathā hi darśayati||15||

||4.4.16||

svāpyaya-sampatyor anyatarāpekṣyam āviṣkṛtaṁ hi||

[prājñenā''tmanā sampariṣvakto na bāhyaṁ kiṣcana veda nā''ntaraṁ](#) [br.ā.u. 4.3.21] iti vākyam tu na mukta-viśayaṁ, kintu suṣupty-utkrāntyor anyatarāpekṣam| [nāhaṁ khalv ayaṁ sampraty ātmānaṁ jñāty aham asmīti no evemāni bhūtāni](#) [chā.u. 8.11.1] iti, etebhyo bhūtebhyah [samutthāya tāny evānuvinaśyati iti ca, sa vā eṣa etena divya-cakṣuṣā manasaitān kāmān paśyan](#) [chā.u. 8.12.5] iti ca jīvasyobhayatra nirbodhatvaṁ, mukty-avasthāyāṁ ca sarvajṣatvaṁ, śāstreṇāviṣkṛtam||16||

|| adhikaraṇam 6||

||4.4.17||

jagad-vyāpāra-varjaṁ prakaraṇād asannihitatvāt||

jagat-sṛṣṭy-ādi-vyāpāretaraṁ muktaiśvaryaṁ| kutaḥ? yato vā imāni bhūtāni jāyante [tai.u. 3.1] ity ādau para-brahma-prakaraṇān muktasya tatrāsannihitatvāc ca||17||

||4.4.18||

pratyakṣopadeśād iti cen, na, adhikārika-maṇḍalasyokteḥ||

sa svarād bhavati tasya sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavati [chā.u. 7.25.2] ity ādi-śrutyā muktasya jagad-vyāpāra- padārthanāt| jagad-vyāpāra-varjaṁ iti yad uktam tan neti cen, na, tayā śrutyā hiraṇyagarbhādi-loka-sthānām bhogānām muktānubhava-viṣayatayoktatvāt||18||

||4.4.19||

vikārāvartī ca tathā hi sthitim āha||

janmādi-vikāra-śūnyaṁ svābhāvika-cintyānanta-guṇa-sāgaraṁ sa-vibhūtikaṁ brahmaiva, mukto'nubhavati, tathā hi mukta-sthitim āha śrutiḥ— [yadā hy evaiśā etasminn adṛśye anātmīe'nirukte'nīlayane'bhayaṁ pratiṣṭhām vindate'tha so'bhayaṁ gato bhavati, raso vai saḥ, rasaṁ hy evāyaṁ labdhvānandī bhavati](#) [tai.u. 2.7.1] ity ādikā||19||

||4.4.20||

darśayataś caivaṁ pratyakṣānumāne||

kṛtsna-jagat sṛṣṭy-ādi-vyāpārārhaṁ brahmaiva, [sa kāraṇaṁ kāraṇādhipādhipaḥ sarvasya vaśī, sarvasyeśānaḥ, mayādhyakṣeṇa prakṛtiḥ sūyate sa-carācaram](#) [gītā 9.10] iti śruti-smṛti-darśayataḥ, jagad-vyāpāra-varjaṁ muktaiśvaryaṁ||20||

||4.4.21||

bhoga-mātra-sāmya-liṅgāc ca||

so'śnute sarvān kāmān saha brahmaṇā vipaścitā [tai.u. 3.1] iti bhoga-mātra-sāmya-liṅgāc ca
muktaishvaryaṁ jagad-vyāpāra-varjam||21||

||4.4.22||

anāvṛttiḥ śabdāt anāvṛttiḥ śabdāt||

param jyotir upasampannasya saṁsārāt vimuktasya pratyag-ātmanaḥ punar āvṛttir na bhavati|
kutaḥ? etena pratipadyamānā imaṁ mānavam āvartaṁ nāvartante [chā.u. 4.15.5], mām upetya tu
kaunteya punar-janma na vidyate [gītā 8.16] iti śabdāt||22||

|| caturtha-pādaḥ samāptaḥ||